

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Məmmədli Nuran Natiq qızı

“AKP hakimiyyəti dövründə Türkiyənin xarici siyasəti”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı:

060213 “Beynəlxalq münasibətlər”

İxtisaslaşmanın adı:

“Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya”

Elmi rəhbər:

Dos. Cəfərova D. H

Magistr proqramının rəhbəri:

Dos. Qurbanov R. M.

Kafedra müdiri:

Prof. Abdullayev B. M.

B A K I – 2015

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....3

I FƏSİL

XXI əsrin ilk onilliyində Türkiyənin xarici siyasətində Cənubi Qafqaz dövlətlərinin yeri

1.1. Azərbaycan və Gürcüstanın Türkiyənin strateji müttəfiqi kimi AKP xarici siyasətində yeri.....7

1.2. XXI əsrin əvvəllərində Türkiyə-Ermənistan münasibətləri.....22

II FƏSİL

2003-2013-cü illərdə AKP hakimiyyətinin Yaxın Şərqi siyasəti

2.1. Türkiyə və ərəb dünyası.....44

2.2. İran Türkiyənin xarici siyasətində mühüm prioritet kimi.....53

2.3. Yaxın Şərqi güclü dövləti olan İsrailə münasibətlər.....62

III FƏSİL

AKP hakimiyyəti dövründə Türkiyənin böyük güclərlə münasibətləri

3.1. AKP xarici siyasətində ABŞ və AB əsas aktor kimi.....74

3.2. Türkiyənin Rusiya və Çin siyasəti.....88

Nəticə.....102

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....108

Resume

Referat

Giriş

Tədqiqat işinin aktuallığı. AK Partiyanın xarici siyasət yanaşmalarını ümumi xəttləri ilə göstərməli olsaq, bu nəticəyə varə bilərik: a) Orta Şərqdə İslam şəxsiyyəti üzərindən hərəkət etmək, b) Orta Asiyada Türk şəxsiyyətindən hərəkət etmək, c) Avropa ilə təhlükəsizlik xəttindən hərəkət etmək. Buradan da aydın olacağı kimi, AK Partiya yalnız müəyyən bir kimliyə ilişib qalmaq yerinə daha çox Türkiyənin təsirli olacağı kimliyi bölgəyə görə dəyişdirməklə pragmatik bir çoxşahəlilik önə çıxardır. Ədalət və İnkişaf Partiyasının xarici siyasət anlayışı "dəyərlər və maraqları" uzlaşdırmağa, bir araya gətirməyə çalışan bir anlayışdır.

Türkiyə xarici siyasətinin gedərək genişlənən üfüqləri, ölkənin global ölçüdə bütün inkişafı izləməsini və artan imkanları ölçüsündə problemlərin həllinə iştirakçı olmasını tələb edir. Türkiyə bir tərəfdən qonşu və bölgə ölkələri ilə əlaqələri inkişaf etdirib yeni coğrafiyalara açılaraq beynəlxalq təşkilat və platformlardakı profilini yüksəldərkən, mövcud strateji əlaqələrini dərinləşdirmək və xarici siyasəti baxımından əhəmiyyət daşıyan bütün aktorlarla dialoqu inkişaf etdirməyə səy göstərir. Türk xarici siyasəti ənənəvi olaraq, ölkə təhlükəsizliyinin təmin edilməsini, milli maraqların tarixdən gələn və gələcəyə uzanan bir perspektiv içində qorunub inkişaf etdirilməsini, inkişaf və rifah üçün lazımı xarici resursların yaradılmasını, Türkiyənin müasir dünya içindəki yerinin mühafizəsini və gücləndirilməsini hədəfləmiş, bütün bu hədəfləri, başda qonşular olmaqla, bütün ölkələrlə yaxşı əlaqələr və əməkdaşlığın təsisini, beynəlxalq sülh, sabitlik, təhlükəsizlik və rifaha töhfə göstərilməsi yolu ilə reallaşdırmağı qarşı məqsəd kimi qoymuşdur.

Türkiyədə AK Partiya hakimiyyətə gəldikdən sonra istər qonşu və region dövlətləri, istərsə də fəvqə və maraq duyduğu ölkələrlə dABma münasibətlərin normallaşmasına çalışmışdır.

Global mühitdə Türkiyə dünyada və yaxın ətrafında sülhün qurulması və qorunması ilə sabitlik və rifahın artırılması istiqamətində çox ölçülü, hədəf mərkəzli, pragmatik, sağlam fikirli və insancıl bir xarici siyasət tətbiq edir. Bu çərçivədə Türkiyə transatlantik bağlarına xüsusi əhəmiyyət verməkdə, üzvü olduğu NATO İttifaqının beynəlxalq sülh və sabitliyin qorumağa istiqamətli işlərində fəal iştirak

etməkdə, inkişaf etmiş ölkələrlə əlaqələrini gücləndirməyə davam etməkdə, AB üzvlüyü istiqamətində qətiyyətlə irəliləməkdə, üçüncü ölkələrə öz aralarındakı problemləri aradan qaldırmaq üçün köməkçi olmaqda və yeni açılımlarla xarici siyasət sahəsində fəaliyyəti getdikcə artan güclü bir profil çəkməkdədir.

Türkiyənin fərqli funksiya və coğrafi əhatə dairəsinə malik bir çox öncül beynəlxalq və regional təşkilatlarla üzvlük, müşahidəçilik və ya dialoq ortaqlığı yolu ilə qurduğu təşkilati əlaqələr, xarici siyasətinin çox ölçülü xüsusiyyətini ən yaxşı şəkildə ortaya qoyur.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi: Tədqiqat işi 2002-ci ilin noyabr ayında hakimiyyətə gələn AKP hökumətinin yeritdiyi xarici siyasətdən bəhs olunmuşdur. Bütövlükdə Türkiyənin həm qonşu, həm dünya ölkələri ilə arasındakı əlaqələr, ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin inkişaf perspektivlərinin təhlili, bu əməkdaşlığın beynəlxalq hüquq normalarına uyğun aparılması, onun müxtəlif tərəfləri barədə türk, azərbaycan, əcnəbi alimlərin tədqiqat işləri diqqəti cəlb edir.

Tədqiqat mövzusu ilə bağlı yazının özəyini təşkil edən Baskın Oranın “Türk dış politikası (2001-2012), III cild kitabı çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Kitabda Türkiyənin bütün dövlətlərlə xarici siyasətinin əhəmiyyətli nöqtələri, gələcək perspektivləri və problemlər xüsusi məsuliyyətlə araşdırılmışdır. Digər önəmli kitab olan Əhməd Davudoğlunun “Strateji dərinlik” kitabında Türkiyəni əhatə edən yaxın quru, yaxın dəniz və yaxın qitə hövzələri, coğrafi olaraq dünya ana xəttinin mərkəzini, tarixi olaraq da insanlıq tarixinin ana damarının formalaşdığı sahələri əhatə edir. Türkiyənin strateji dərinliyinin əlaqələrinin yenidən təyin olunması və bu dərinliyin geosiyasi, geoiqtisadi və geomədəni ölçülərinin xarici siyasət parametrləri olaraq əhatəli bir şəkildə yenidən qiymətləndirilməsi lazım olduğu məsələlərinə toxunmuşdur.

Tədqiqat işinin obyektini: Tədqiqatın obyektini Türkiyənin AKP hakimiyyəti dövründə Türkiyənin əməkdaşlıq etdiyi, münasibətləri normallaşdırdığı bütün dövlətlərlə arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin təhlili, yaranma tarixi və keçdiyi inkişaf yolunu təşkil edir.

Əlaqələrin təhlili dedikdə, bu ölkələrlə əməkdaşlığın tarixin müxtəlif dövrlərindəki mərhələləri və AK Partiyasının hakimiyyətə gəlməsindən sonrakı vəziyyət, onun keçdiyi inkişaf dövrü, əməkdaşlığın perspektivləri, əldə olunan müqavilə və sazişlər, keçirilən konfransların nəticələri, onların şərh və s. başa düşülür.

Tədqiqat işinin predmeti: Tədqiqat işinin predmetini Türkiyə və Cənubi Qafqaz ölkələri, Yaxın Şərq ölkələri və dünyanın iri dövlətləri sayılan ABŞ, Rusiya, Çin ilə arasındakı əlaqələrin əhəmiyyətinin, bu münasibətlərin nəticəsi olaraq əldə olunan uğurların rolunun təhlili təşkil edir. Bu uğur və müsbət nəticələrin üzərindən yola çıxaraq meydana gələn yeni layihələrin, forum və konfransların ölkələrə gətirəcəyi maddi və mənəvi dəstək analiz edilir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi Türkiyənin xarici siyasətində Cənubi Qafqaz ölkələrinin yerini müəyyən etmək, 2003-2013-cü illərdə AKP hakimiyyətinin Yaxın Şərq siyasətini tədqiq etmək, AKP hakimiyyəti dövründə Türkiyənin böyük güclərlə münasibətlərini araşdırmaq, bu əlaqələrin səciyyəvi cəhətlərini fərqləndirmək, onun əhəmiyyəti və rolunu göstərməkdir. Dünyada baş verən siyasi və global məsələlər, Türkiyənin bu məsələlərə məqsədyönlü şəkildə öz rəyini bildirməsi, həmçinin beynəlxalq arenada Türkiyənin siyasi nüfuzunun artırılması baxımından bu qarşılıqlı münasibətlər olduqca əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın vəzifələri: Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan və Gürcüstanın Türkiyənin strateji müttəfiqi kimi AKP xarici siyasətində yerini müəyyən etmək;
- XXI əsrin əvvəllərində Türkiyə-Ermənistan münasibətlərini araşdırmaq;
- Türkiyə və ərəb dünyası əlaqələrini nəzərdən keçirmək;
- İranın Türkiyənin xarici siyasətində mühüm prioritet kimi rolunu araşdırmaq;
- Yaxın Şərqin güclü dövləti olan İsrailə münasibətlərin tədqiqi;
- AKP xarici siyasətində ABŞ və AB münasibətlərini şərh etmək;
- Türkiyənin Rusiya və Çin siyasətini müəyyən etmək;
- Bu münasibətlərin inkişaf xəttini araşdırmaq;

Tədqiqatın struktur quruluşu: Buraxılış işi giriş,yeddi paraqrafı əhatə edən üç fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I fəsildə Cənubi Qafqazın Türkiyə üçün əhəmiyyəti və bu xüsusda Zaqafqaziya dövlətlərinin rəsmi Ankaraya münasibəti geniş şərh edilmişdir. Avropanın Rusiyadan kənar enerji daşıyıcılarının keçdiyi regionlar eləcə də Cənubi Qafqaz böyük əhəmiyyətə malikdir. Bundan başqa Avropanın Türkiyə üzərindən keçən boru xəttləri Cənubi Qafqaz ölkələri ilə Türkiyə arasında münasibətləri aktual edir.

II fəsildə Yaxın Şərqlə Türkiyə üçün əhəmiyyəti və bu region üzərində İranla qarşıdurma problemləri şərh edilmişdir. Bu qarşıdurmanın taleyini Türkiyə və Yaxın Şərqlə ərəb ölkələri arasında rəqabət və əməkdaşlığa əsaslanan münasibətləri müəyyən edəcəkdir.

III fəsildə Türkiyənin ABŞ-la mövcud münasibətləri və bu münasibətlərə digər fəvqə qüvvələrin (AB, Rusiya, Çin) təsir imkanları təhlil edilmişdir. ABŞ-ın həm Rusiya, həm də Yaxın Şərqlə bağlı planlarında Türkiyənin əsas rol oynaması və bu rolun ciddi tarixi proseslər nəticəsində formalaşması şərh edilmişdir.

Elmi yenilik: Tədqiqat işinin yekununda bu əlaqələrin mexanizmləri müəyyən edilmiş, dövlətlərarası münasibətlərin yeni növləri göstərilmişdir.

Ədəbiyyatın təhlili: Tədqiqat işinin gedişində 30-a qədər yerli və xarici ədəbiyyatdan, alimlərin dərsliklərindən, monoqrafiya və məqalələrdən istifadə edilmişdir. Eyni zamanda alimlərin mövzu ətrafında müxtəlif fikirləri göstərilmiş və onlar arasında ziddiyyətlər qabardılmışdır. Buraxılış işinin gedişində ölkə nəşriyyatına da geniş yer ayrılmışdır.

Dissertasiya işinin təhlili zamanı aparılan araşdırmalar nəticəsində aydın olmuşdur ki, əlaqələrin inkişaf strategiyasının mahiyyəti, məqsədi və spesifikliyini müəyyənləşirmək,siyasi,sosial və inkişafın cəmiyyət və dövlət həyatinin müxtəlif cəhətlərdən nəzərdən keçirilməsi hələ uzun müddət mütəxəssislərin marağında olacaq.

I FƏSİL

XXI ƏSRİN İLK ONİLLİYİNDƏ TÜRKIYƏNİN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZ DÖVLƏTLƏRİNİN YERİ

1.1 Azərbaycan və Gürcüstanın Türkiyənin strateji müttəfiqi kimi AKP xarici siyasətində yeri

Soyuq Müharibə dövründə Türkiyənin xarici siyasətində demək olar ki, heç yer tapmayan Qafqaz Sovet İttifaqının dağılmasından sonra həm enerji siyasəti, həm də təhlükəsizlik mənasında əhəmiyyətli bölgələrdən biri olmuş və Türkiyədə xarici siyasətçilərə daha əvvəl kifayət qədər tanımadıqları Qafqaza yönəlik olaraq strategiyalar yaratmaq vəziyyətində qalmışlar. Rusiya Federasiyası sərhədləri içində qalan Şimali Qafqaza baxış Türkiyə - Rusiya əlaqələri çərçivəsində qiymətləndirilərkən Cənubi Qafqazda üç yeni dövlətin ortaya çıxmasıyla bu ölkələrlə əlaqələr Qafqaz siyasətinin ana oxunu yaratmışdır.¹ Türkiyə baxımından Sovet İttifaqının dağılması Qafqazda yeni fərsətlər ortaya çıxararkən, regional qarşılıqlı və böhranların varlığı isə çətinliklərə səbəb olmuşdur. Rusiya bölgədəki təcrübəsi və Sovet İttifaqı dövründən qalan əlaqələriylə üstünlük təmin edərkən, yeni müstəqilliyini qazanan ölkələrdə meydana çıxan milliyyətçilik və artıq bütövlükdə Qafqazda görülən müstəqillik axınları Rusiyanın Qafqazdakı varlığını təhdid etmişdir. Türkiyə, Rusiya və İranın neft və təbii qazın öz torpaqları üzərindən beynəlxalq bazarlara daşınmasını istəyirdilər. Türkiyə Bakı-Tiflis-Ceyhan neft boru xətti layihəsini irəli sürmüş, əvvəllər xüsusilə xərc mövzusunda tənqid olunan boru xətti çox güclü bir rəqabətin nəticəsində reallaşdırılmışdır. Bakı-Tiflis-Ceyhan neft boru xəttinin tamamlanmış və fəaliyyətə keçmiş olması Türkiyənin Qafqaza istiqamətli enerji siyasəti baxımından müvəffəqiyyətdir. Bu nöqtədə ABŞ-ın da Şərqi-Qərbi enerji dəhlizi strategiyası çərçivəsində xəttli istehsalını dəstəkləmiş olması və yenə ABŞ rəhbərliyinin İran variantına qarşı aktiv fəaliyyət edərək Amerikan şirkətlərinin İranda investisiya etməsini maneə törətməyə çalışan siyasəti Bakı-Tbilisi-Ceyhan xəttinin keçirilməsinə təsirli olmuşdur. Təbii qaz mövzusunda isə

---

¹ “Foucault’s Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus”, 5-ci cild, N2, s. 1-22

Türkiyə Türkmənistan təbii qazını Türkiyəyə daşıyacaq olan Xəzər keçidli boru xətti layihəsini müdafiəsinə baxmayaraq, “Mavi Axın'a prioritet verməsi və Rusiya qazını Türkiyəyə daşıyan bu xəttin fəaliyyətə keçməsi, Türkmənistanın Rusiya ilə etdiyi qaz razılaşmaları Türkmənistan və Azərbaycan qazını daşıyacaq olan Trans-Xəzər layihəsi mövzusunda sual işarələrinə səbəb olmuşdur. Enerji mövzusu Qafqazda Azərbaycan və Gürcüstan məzmununda Türkiyənin gündəmində yer almağa davam edir.

Türkiyənin Qafqaz siyasəti baxımından regional gücləri kənarında tutsaq ən əhəmiyyətli ölkə Azərbaycandır. Türkiyə ilə olan xüsusi əlaqələri və zəngin enerji resurslarına malik Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və beynəlxalq sistemə inteqrasiyası Türkiyə baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etdiyi tarixdə davam etməkdə olan mübarizə Türkiyənin Qafqaz siyasətinə də təsir etmişdir. Türkiyə QarABAğ probleminin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü qorunaraq həll edilməsini müdafiə etmiş və erməni işğalına qarşı beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində cəhdlər göstərmişdir. Regional güclərin hətta region xarici güc olaraq ABŞ-ın da bir şəkildə daxil olduğu problem regional gücləri qarşı-qarşıya gətirmişdir.² 1992-ci ildə erməni qüvvələrinin Naxçıvana istiqamətli hücumları qarşısında Türkiyənin müdaxilə ehtimalı gündəmə gəldiyində rus komandir Şaposhnikovun Türkiyənin müdaxiləsinin üçüncü dünya müharibəsinə səbəb ola biləcəyini açıqlaması soyuq müharibə dövrü sonrasında ilk dəfə Türkiyə ilə Rusiya arasında bir qarşıdurma ehtimalı gündəmə gəlmişdir .³Rusiya və Ermənistanın da üzv olduğu Daşkənd Kollektiv Təhlükəsizlik müqaviləsinə görə razılaşmağa üzv ölkələrdən birinə edilən hücum bütün üzv ölkələrə edilmiş sayılacaqdı.⁴ 'Bu səbəblə Türkiyə və Ermənistan arasındakı bir qarşıdurma Rusiya ilə Türkiyəni qarşı-qarşıya gətirə bilərdi. Böhran erməni qüvvələrinin çəkilməsiylə həll edilmişdir.⁵ ' Bu müddət içərisində işğalın sona çatdırılmasına istiqamətlənmiş BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarları da alınmışdır.

---

² Kamer Kasım “The Nagorno Karabakh Conflict: From its inception to peace process” Armenian studies 2001, II cild, s. 170-185

³ Amberin Zaman “ AzerbABjan looks to Ankara” , The Middle East, N123, 1992 iyul, s .8

⁴ Allison Roy “Military Forces in the Soviet Successor States”, London, Adelphie Paper N280, s. 10

⁵ Kamer Kasım “Turkey’s foreign policy towards the Russian federation” I cild, N1-2, s.203-234

Bunlar: 822 sayılı 30 aprel 1993-cü il tarixli qərar, 853 sayılı 29 iyul 1993-cü il tarixli qərar, 874 sayılı 14 oktyabr 1993-cü il tarixli qərar və 884 sayılı 11 noyabr 1993-cü il tarixli qərarlardır. Qarabağ müharibəsində 1994-ci ildə atəşkəs təmin edilmişdir. Atəşkəsin elanından sonra problemə ATƏT-in Minsk qrupu təşəbbüsü həll etmək səylərinə sürət verilmişdir. ATƏT-in Minsk Qrupu tərəfindən aparılan sülh prosesində əhəmiyyətli bir addım 1996-cı ilin dekabrında ATƏT-in Lissabon zirvəsində atılmışdır. Bu zirvədə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyan bəzi prinsiplər qəbul edilmişdir. BMT Baş Kabinetində 14 Mart 2008-ci il tarixində alman qərar isə mövzu ilə əlaqədar son dövrdəki ən əhəmiyyətli qərardır. 39 lehinə, 7 əleyhinə səs ilə alınan qərar Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə vurğu etməkdə və erməni qüvvələrin işğal altındakı torpaqlardan çəkilməsini istəyir. Qərar həm də yaşayış yerlərindən çıxarılan əhalinin geri dönməsi haqqını da vurğulamışdır. ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri olan ABŞ, Rusiya və Fransanın qərara qarşı səs istifadə etməsi isə Azərbaycanda ATƏT-in Minsk Qrupuna olan etibarı sarsıtmışdır.⁶ Qarabağ probleminin həllinə istiqamətli bir addım da 2008-ci ilin noyabr ayında imzalanan Moskva deklarasiyasıdır. Azərbaycanın dövlət başçısı İlham Əliyev ilə Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyan arasında imzalanan bəyannamə münaqişənin beynəlxalq hüquq çərçivəsində sülhsevər yollarla həll edilməsini vurğulamışdır. Azərbaycanın daha əvvəl həlli tapıla bilməyəcəyi təqdirdə güc istifadə edilə biləcəyi ifadəsini dəyişdirdiyi deyilə bilər. Bəyannamədə həmçinin 2007-ci il Madrid prinsipləri vurğulanır. Madrid prinsipləri erməni qüvvələrinin Dağlıq Qarabağın xaricində işğal etdikləri rayonlardan çəkilməsini və sonra Qarabağda referendum gedəcək bir prosesin başlamasını ehtiva edirdi. Ermənistan Madrid prinsiplərini qəbul etməmişdi. Bunda əsas səbəb isə Qarabağın xaricindəki torpaqlardan qüvvələr çəkildikdən sonra referendum mövzusunun reallaşmasında Azərbaycanın çətinlik çıxara biləcəyi düşüncəsi və Ermənistanın daxili siyasətində hər hansı bir çəkilməyə qarşı olan qruplardır.⁷ "Qarabağ problemində Ermənistandakı bəzi ətraflar zamanın Ermənistanın lehinə olduğunu düşünməkdədir. Artıq Azərbaycanda Qarabağ

⁶ http://azerbABjan.az/ News/ news_e.html?lang=en&did=2008-03-15

⁷ Liz Fuller " AzerbABjan Float Principles for Karabakh peace settlement, RFERL, <http://www.rferl.org>,2008

müharibəsini heç yaşamamış olan bir nəsil yetişir. 1994-ci ildə atəşkəs imzalandıqda doğulan uşaqlar 21 yaşına gəlmişdir. İşğal altındakı torpaqlarda Azərbaycan türklərinə aid əsərlər məhv edilməkdə Azərbaycana aid izlər silinməkdədir. Ermənistan bu müddətdə işğalın qalıcı ola biləcəyini hesablamaqdadır. Digər tərəfdən isə Azərbaycanın lehinə olan BMT qərarları vardır. Bu vəziyyətdə beynəlxalq hüquq baxımından işğalın tanınması çox çətindir. Yəni dondurulmuş münaqişə (Frozen conflict) vəziyyətinin işğalı qanuniləşdirdiyi deyilə bilməz.

Qarabağ məsələsindən başqa Türkiyə və Azərbaycanı erməni məsələsində birləşdirən digər məqam hər iki dövlətin beynəlxalq aləmdə erməni diasporunun hədəfində olmasıdır. Erməni diasporu Türkiyəyə qarşı iddialarını və Qarabağın işğalını qəbul etdirmək üçün beynəlxalq aləmdə təbliğat aparır. Erməni diasporuna qarşı mübarizə apara bilmək üçün 2007- ci ildə Bakıda Türkiyə-Azərbaycan Diasporlararası Əməkdaşlıq Qurultayı keçirilib. Hazırda ABŞ və Avropada Türkiyə və Azərbaycan diaspor təşkilatları erməni iddialarına qarşı birlikdə hərəkət edir.

Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrində enerji ölçüsü ön planda olmuşdur. Bakı-Tiflis-Ceyhan neft boru xəttinin açılmasına qədər olan müddətdə yaşanan regional rəqabətdə iki ölkənin qərarlı əsasları nəticəsində boru kəməri layihəsi reallaşmışdır. Enerji sahəsindəki əməkdaşlığın yanında hərbi və mədəni sahələrdə də əməkdaşlıq davam etməkdədir. Azərbaycanın əhalisinin Gürcüstan və Ermənistandan çox olmasıyla yanaşı sahib olduğu enerji qaynaqları Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı ticarət həcmi baxımından əhəmiyyətli bir potensialı təşkil edir. Bakıdan başlayıb Gürcüstan üzərindən Türkiyəyə bağlanacaq olan dəmiryolunun tamamlanması nəticəsində ticarətin daha da inkişaf edəcəyi nəzərdə tutulur.

İqtisadi sahədəki əlaqələr hər keçən il daha sürətlə inkişaf edib, güclənən ikitərəfli münasibətlər Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru xətti və Bakı-Tbilisi- Ərzurum təbii qaz boru xətti layihələri ilə fərqli özəllik qazanıb. 2013-cü ildə istifadəyə verilməsi planlaşdırılan Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti Avrasiya miqyasında əhəmiyyətli bir nəqliyyat şəbəkəsi olacaq. Son olaraq, Ali Strateji 13 Son iyirmi ildə Azərbaycan və Türkiyə əlaqələrinə qısa baxış Əməkdaşlıq Şurasının I toplantısında imzalanan təbii qaz müqavilələri Türkiyə- Azərbaycan ortaqlığının regional miqyasda

oyunaya biləcəyi rolu layiqincə göstərir. Bu, Azərbaycan və Xəzər dənizi qazının Türkiyə vasitəsilə Avropa bazarlarına çatdırılmasının, yəni Cənub qaz koridorunun önünü açıb. Yaxın gələcəkdə Azərbaycan qazı Türkiyə vasitəsilə Avropa bazarına çatdırılacaq. İki ölkənin qarşılıqlı sərmayələri böyük rəqəmlərlə ifadə olunur. Türkiyənin Azərbaycandakı sərmayələri 6,5 milyard dollar məbləğindədir. Qardaş Azərbaycanın Türkiyədəki sərmayələri 4 milyard dollardır. 2011-ci il oktyabrın 25-də İzmir-Aliqada “SOCAR”-ın 5 milyard dollarlıq böyük bir sərmayəsinin - yeni bir neftayırma zavodunun təməli qoyulub.⁸

Mövcud qloballaşan dünyada ən optimal çıxış yolu regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi, qarşılıqlı faydalılıq prinsipi əsasında yeni siyasi və iqtisadi münasibətlərin qurulmasındadır. Azərbaycan və Türkiyə arasında münasibətlərin inkişaf tendensiyası buna ən gözəl nümunədir. 2011-ci ilin noyabrına qədər olan məlumatlara görə, iki qardaş ölkə arasındakı ümumi ticarət dövriyyəsi 1,4 milyard dollar təşkil edib. İl ərzində türk iş adamlarının Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırdığı investisiyanın həcmi 2 milyard dolları keçib. Bu gün bir sıra Azərbaycan şirkətləri, o cümlədən Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) Türkiyə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə vəsait yatırır və öz fəaliyyət sferalarını genişləndirir. ARDNŞ-in yatırdığı vəsaitin həcmi təqribən 5 milyard dollar təşkil edir.

Hərbi sahədə əməkdaşlıq 2010-cu il avqustun 16-da imzalanan “Strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında” Müqavilədən sonra yeni mərhələyə qədəm qoyub. Qeyd etmək lazımdır ki, hərbi silah və sursatın birgə istehsalı dinamik inkişaf edən qarşılıqlı münasibətlərin məntiqi nəticəsidir. Bu, Azərbaycanın hərbi sənaye kompleksinin inkişafına təkan verəcək və ölkənin hərbi qüdrətinin artmasına kömək edəcək. Hər iki dövlət arasında mövcud siyasi və iqtisadi münasibətlər onları regional geosiyasetin əsas aktorlarına çevirmişdir. Həyata keçirilən enerji layihələri Azərbaycanın dəstəyi və fəal iştirakı sayəsində mümkün olub.⁹ Türkiyədən keçən neft və qaz kəmərləri vasitəsilə Azərbaycan həm enerji resurslarını dünya bazarına çıxarır, həm də Mərkəzi Asiya ölkələrinin təbii sərvətlərinin daşınması üçün tranzit rolunu

⁸ Baskın Oran “Türk dış politikası” III cild (2001-2012), İstanbul 2013, s. 482

⁹ Bülent Aras, “Azerbaycan ile Yeniden,” Sabah, 01. 07. 2009; “Azərbaycan Türkiyə üçün ən önəmli strateji tərəfdaşdır,” Erişim tarixi 12.06.2009

oynayır. Azərbaycan və Türkiyə arasında qarşılıqlı inam və etibar, dostluq və qardaşlıq belə qlobal layihələrin həyata keçirilməsinə imkan verən əsas amildir. Onlar Avropanın enerji təhlükəsizliyinin mühüm elementləridir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xəttinin çəkilməsi və yaxın gələcəkdə istifadəyə verilməsi tarixi İpək Yolunun bərpa edilməsini və regionun yeni nəqliyyat dəhlizinə çevrilməsini nəzərdə tutur. Regionun gələcək inkişafı üçün zəruri olan bu layihə iki tərəf arasında daşınmalarda mövcud çətinlikləri aradan qaldıracaq. Bu gün çoxsaylı azərbaycanlı tələbə kontingenti Türkiyə Respublikasındakı sayı durmadan artır. Təhsil sahəsində əlaqələrin genişlənməsi isə öz növbəsində hər iki ölkənin gəncləri arasında sıx və faydalı münasibətlərin formalaşmasına rəvac verir. Bütün bu nailiyyətlər hər iki tərəfi daha sıx və səylə fəaliyyət göstərməyə həvəsləndirir. Eyni zamanda, son illər ərzində hər iki dövlətin beyin mərkəzləri arasında sıx əməkdaşlıq əlaqələri də qurulub. Belə əməkdaşlığın bariz nümunəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji araşdırmalar mərkəzi ilə Türkiyənin bir sıra beyin mərkəzləri, xüsusilə Xarici işlər nazirliyi yanında Strateji araşdırmalar mərkəzi ilə aktiv surətdə həyata keçirilən birgə layihələrin sayının durmadan artmasıdır. Bu isə vahid ekspert məkanının qlobal çağırışlara qarşı ümumi fəaliyyət strategiyasının formalaşması üçün zəmin yaradır. Elmi münasibətlərin və əlaqələrin təkmilləşdirilməsi bundan sonra da yüksələn xətt üzrə davam etməli, yeni uğurların əldə edilməsi üçün birgə səylər daha da artırılmalıdır.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında bütün sahələrdə operativ qarşılıqlı müşavirə və ünsiyyət mövcuddur. 2010-cu il avqustun 16-da Türkiyə Respublikasının Prezidenti cənab Abdullah Gülün Azərbaycana səfəri zamanı “Strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında” Müqavilənin imzalanması ənənəvi ortaqlığın, həmrəyliyin, əzm və möhkəmliyin təbii nəticəsidir. Strateji əməkdaşlıq səviyyəsində olan əlaqələrin daha da möhkəmlənməsini təmin etmək məqsədilə 2010-cu ildə keçirilən Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçılarının İstanbul Sammiti zamanı Türkiyə- Azərbaycan Ali Strateji Əməkdaşlıq Şurasının yaradılmasına dair ortaq fikir yaranıb. Şuranın ilk toplantısı 2011-ci il oktyabrın 25-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev ilə Türkiyə Respublikasının Baş naziri cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğanın

iştirakı ilə İzmirdə keçirilib. İki qardaş ölkədən 10 nazirin iştirak etdiyi toplantıda 20-yə yaxın sənəd imzalanıb, ikitərəfli əlaqələr geniş müzakirə olunub.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında beynəlxalq və regional platformalarda mövcud olan əməkdaşlıq və həmrəylik çərçivəsində, demək olar ki, bütün mövzularda Türkiyə Azərbaycanı, Azərbaycan da Türkiyəni dəstəkləyir.¹⁰ Azərbaycanın BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına 2012-2013-cü illər üçün qeyri-daimi üzv seçilməsinə Türkiyə çox böyük dəstək verib və Azərbaycanın beynəlxalq təhlükəsizlik və sülhə xidmət edən belə əhəmiyyətli bir vəzifəyə seçilməsindən böyük məmnuniyyət və qürur hissi duyur. Azərbaycanın 20 il kimi qısa müddətdə BMT Təhlükəsizlik Şurasına 155 səs alaraq qeyri-daimi üzv seçilməsi dünya ictimaiyyəti tərəfindən təqdirlə qarşılanıb. Azərbaycanın bu böyük uğurunu Azərbaycan son iyirmi ildə Azərbaycan və Türkiyə əlaqələrinə, müstəqilliyin yenidən bərpasının 20-ci ildönümü hədiyyəsi kimi qiymətləndirir.¹¹ Türkiyənin 2009-2010-cu illər arasında BMT-də Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvlüyünü yerinə yetirməsindən sonra Azərbaycanın da 2012-2013-cü illər üçün bu vəzifəni boynuna götürməsi hər iki ölkənin beynəlxalq planda əldə etdikləri nüfuzun göstəricisidir. Əsasən bu nüfuz üçün Türkiyə və Azərbaycan müxtəlif platformalarda ortaq fəaliyyət göstərir. Məsələn, Türkiyə ilə Azərbaycan Asiyada Əməkdaşlıq və etimad yaratma tədbirlər konfransı, türkdilli ölkələrin Əməkdaşlıq Şurası, türkdilli ölkələrin Parlament Assambleyası və Beynəlxalq türk mədəniyyəti təşkilatı (TÜRKSÖY) kimi ortaq təsis edilən regional təşkilatlarda əməkdaşlığı davam etdirirlər. Bundan başqa, Türkiyə NATO-nun ən əhəmiyyətli üzv ölkələrindən biri olaraq Azərbaycanla NATO arasındakı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün hər cür səy göstərir. Türkiyə ilə Azərbaycanın türk dünyası üçün ortaq fəaliyyətlərinə xüsusilə toxunmaq lazımdır. 2009-cu ildə türkdilli ölkələrin Əməkdaşlıq Şurası (Türk Şurası) qurulub, Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının IX Zirvə görüşü Naxçıvanda keçirilib. Naxçıvan sammitində imzalanan müqavilə və İstanbulda təşkil edilən türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının X Zirvə

---

¹⁰ “Azərbaycan Türkiyə üçün ən önəmli strateji tərəfdaşdır.” Erişim tarixi 12.06.2009, <http://www.anspress.com/nid119191.html>

¹¹ “Türkiye Geriye, Azerbaycana Gayıtdı.” Yeni Müsavat, 14.04.2009.

görüşünün İstanbul bəyannaməsi ilə şuranın təşkilatlanmasının təməli atılıb. Türk şurası ilk zirvə toplantısını 2011-ci il oktyabrın 20-21-də Almaatada keçirib.

Soyuq müharibədən sonra dəyişən nizam və AK Partiya rəhbərliyi çərçivəsində ümumi olaraq Cənubi Qafqaz siyasəti araşdırılsa, mədəniyyətlərin geniş nöqtəsində olan və bir çox mədəni müxtəlifliyə sahib Cənubi Qafqaz Türkiyənin olduğu qədər digər global aktorların da əlaqəsinin toplandığı bir coğrafiyadır. AK Partiyanın iqtidara gəlməsindən sonra Türkiyənin xarici siyasətində meydana gələn dəyişmələrdən Cənubi Qafqaz və xüsusiləşdirsək Gürcüstan ilə mövcud əlaqələr də təsirlənmişdir. Onsuz da hal-hazırda ümumi mənada problemsiz gedən əlaqələr iki ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi maraqlarına uyğun olaraq yenidən nəzərdən keçirilməyə başlanmışdır. AK Partiya hökuməti özündən əvvəl iqtidara gələn digər rəhbərliklər kimi Türkiyənin Orta Asiyaya açılan qapısı olan və 276 kilometrlik sərhəd qonşusu Gürcüstanın əhəmiyyətinin fərqi varmışdır. Ancaq bəzi əskiklər və əlaqələrin istənilən nöqtədə olmaması Ankara-Tiflis arasında yeni təmasların meydana gəlməsini lazım bilmişdir.

Türkiyənin Qafqazdakı ikinci-ən az Azərbaycan qədər önəmli digər müttəfiqi Gürcüstandır. Türkiyə 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından dərhal sonra 16 dekabr 1991-ci ildə Gürcüstanın müstəqilliyini tanımış, 21 may 1992-ci ildə də iki ölkə arasında diplomatik əlaqələr qurulmasına dair Protokol imzalanmışdır. İki ölkənin Ankara və Tiflisdəki səfirliklərinin yanında, Türkiyənin Batumidə, Gürcüstanın isə İstanbul və Trabzonda konsulluqları vardır.¹² Gürcüstanın həm də İzmir və Samsun şəhərlərində Fəxri konsulları var. Ən axırını dəfə 2014-cü ilin yanvar ayında Türkiyənin o zamankı prezidenti Abdullah Gül Gürcüstan prezidenti Georgi Marqvelaşvilini Türkiyədə qəbul etmişdir. İkili ortaq mətbuat konfransı təşkil etmişdir.

AK Partiya iqtidara gəldiyi zaman Gürcüstanda Şevardnadze prezident vəzifəsində idi. Ancaq Şevardnadze rəhbərliyi Gürcüstan ictimaiyyətində tez-tez tənqid edilmiş, Gürcüstan küçələrində nümayişlər keçirilirdi. 2003-cü ilin noyabr ayında Gürcüstanda təşkil edilən ümumi seçkilərdə də qeyri-obyektivlik edildiyi

---

¹² Demirağ, Yelda, "Türkiyə-Gürcüstan ilişkileri" Nobel Yayınevi, 2007, s. 269-296

səbəbiylə qiyamlar başlamışdır. Gürcü xalqının bu reaksiyasının davamı olaraq "Məxmər inqilabı" və ya digər bir adıyla "Gül inqilabı" olaraq bilinən hadisə ilə Şevardnadze rəhbərlikdən ayrılmaq məcburiyyətində qalmışdır. Eyni zamanda gürcü separatçı bölgələrində də tez-tez qiyamlar meydana gəlməyə başlamışdır. Türk xarici siyasət nümayəndələri Acara bölgəsinin lideri Aslan Abaşidzeyə daxili qarışıqlıq çıxarıb ölkənin sabitliyinin pozulmaması istiqamətində məsləhətdə vermişlər. Gürcüstanın içində olduğu bu vəziyyətə türk xarici siyasəti nümayəndələri qeydsiz qalmayaraq bu şərh etmişlər: "Türkiyə seçkilər sonrasında meydana gələn inkişafın, əlaqələrimizi mükəmməl səviyyədə davam etdirərək gəldiyimiz bu qonşu ölkənin rifahına təsir etməməsini və dost Gürcüstanda dinclik və birliyin ən qısa zamanda hakim olmasını ürəkdən arzu edir. Türkiyə çətinliklərin siyasi uzlaşmanın təmin edilməsi surətiylə aşılacağına və Gürcüstanın demokratiya yolunda irəliləməyə davam edəcəyinə inanır."¹³

Şevardnadze rəhbərlikdən ayrıldıqdan sonra, 4 yanvar 2004-cü il tarixində keçirilən seçkilərdə Saakaşvili prezident seçilmişdir. Türk millət vəkilləri bu seçkidə müşahidəçi statusunda olmuşlar. Ardınca yeni Gürcüstan prezidenti Saakaşvili 20 may 2004-cü ildə Türkiyəyə səfər etmişdir. Gürcüstan prezidenti səfəri zamanı Ankara-Tiflis arasındakı əlaqələrin sosial-iqtisadi və siyasi baxımdan gələcəyinə toxunarkən separatçı bölgələrdəki problemlərdən bəhs etmişdir. Eyni zamanda Saakaşvili Gürcüstanda müstəqilliyin və sabitliyin təmin edilməsi məqsədiylə Qərb ilə əməkdaşlığa verilən əhəmiyyət ilə Türkiyənin bu mövzudakı yerini ifadə etmişdir. O dövrün prezidenti Əhməd Necdət Sezər isə türk rəhbərliyinin Gürcüstan Respublikasının ərazi bütövlüyünə duyduğu hörmət ilə Qafqazda sabitliyin təmin edilməsinə istiqamətli diləklərini ifadə etmişdir.

AK Partiya iqtidara gəldikdən sonra Cənubi Qafqaz ilə əlaqələrini nəzərdən keçirməyə başlamışdır. Bu nöqtədə uzun illərdir aralarındakı problemləri həll edə bilmədiyi Ermənistan ilə əlaqələrdə də yeni siyasətlər yaradılmağa çalışılmışdır. Türkiyə diplomatik əlaqələri olmayan Ermənistan ilə bürokratik işləri uzun illər Moskva səfirliyi üzərindən etmişdir. Türkiyə 2005-ci ilin mart ayında bürokratik

---

¹³. Turkey's Political Relations With Georgia , http://www.mfa.gov.tr/turkey_s-political-relations-with-georgia.en.mfa, 02.07.2011

əmaliyyatların daha funksional bir şəkildə getməsi üçün Ermənistan ilə əlaqələrini Rusiya yerinə Gürcüstan üzərindən icra edəcəyi qərarını açıqladı. Türk səlahiyyətliləri tərəfindən funksionallıq səbəbi irəli sürülsə də əslində bu vəziyyətin Ermənistan ilə Rusiya arasındakı sıx əlaqələr və Türkiyənin bu vəziyyətdən mənfi təsirlənməsinə bir reaksiya olaraq yaradıldığı tənqidləri edilmişdir. Mövzu ilə əlaqədar Xarici İşlər Nazirliyi spikeri Namık Tan bu şərhini etmişdir:

"Dialog prosesinin tələb yazışmalarının edilməsi və rəsmi olaraq tanımadığımız bu ölkə ilə lazımlı digər təmasların davam etdirilməsi, bu çərçivədə vətəndaşlarımızın problemlərinin aradan qaldırılmasında Ermənistana qonşu olan Gürcüstan paytaxtındaki Tiflis səfirliyimizin Moskva səfirliyimizlə müqayisədə daha funksional mövqedə olduğu nəticəsinə gəlinmişdir."

Türkiyə-Gürcüstan arasındakı əlaqələrdə hərbi mövzular da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gürcüstan müstəqilliyini qazandığı andan etibarən Rusiya ilə mövcud əlaqələrinə görə Qərbi təşkilatlarına inteqrasiya etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. İnteqrasiya üçün ən əhəmiyyətli beynəlxalq təşkilatlardan biri isə NATO-dur. NATO-ya üzv olan və ABŞ ilə birlikdə Cənubi Qafqazda sabitlik meydana gəlməsini reallaşdırmağı məqsəd qoyan Türkiyə Gürcüstanın demokratiyanı tam mənasıyla təsis edib, beynəlxalq təşkilatlara üzv olmasını dəstəkləyir. Ankara-Tiflis arasındakı hərbi əlaqələrin təməli 1997-ci ildə imzalanan bir hərbi əməkdaşlıq razılaşmasına əsaslanır. Bu müqavilənin imzalanmasının ardından 1998-ci ildən etibarən Türkiyəyə təhsil almaq məqsədiylə gürcü zabitlər gəlməyə başlamışdır. Bunun xaricində Türkiyənin Gürcüstana hərbi məqsədlərlə etdiyi yardımın 40 milyon dolları keçdiyi ifadə edilir.

Türkiyənin hərbi baxımdan Gürcüstan ilə əlaqələrində müzakirə edilən bir digər mövzu isə 2008-ci il avqust ayında Rusiya və Gürcüstan qüvvələri arasındakı müharibədir.¹⁴ 2008-ci ilin avqust ayının ilk günlərindən Cənubi Osetiya və Gürcüstan arasında qarşıdurmalar başlamışdır. Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini elan etməsinin ardından avqustun 8-inin səhəri gürcü güclər Cənubi Osetiyaya girmişdir. Hadisənin ardından Rusiyada hərbi birliklər və tanklarla Cənubi Osetiyaya Gürcüstan qarşısında girməsiylə, vəziyyət daxili iğtişaşlardan çıxıb beynəlxalq bir hal almışdır.

---

¹⁴ Ahmet Davutoğlu, Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu, Küre Yayınları, İstanbul 2001;

Dünya ictimaiyyətinin də diqqətini çəkən və Rusiya əleyhinə ifadələrin meydana gəldiyi bu dövüdə Türkiyə də vəziyyətə müdaxilə etmişdir. Rusiya Türkiyənin hərbi yardım adı altında verdiyi materialların gürcü ordusunu inkişaf etdirərək bu hərəkətin başlamasını təmin etdiyini iddia etmişdir. Beləcə Türkiyənin Cənubi Osetiya hərəkətinə bilvasitə dəstəyi eyham edilmişdir.

2008-ci il avqust dövüşündə baş nazir Rəcəb Tayyib Ərdoğan atəşkəsin yaradılıb Cənubi Qafqazda sabitliyin təmin edilməsi məqsədiylə Rusiya və Gürcüstan tərəflərinə görüşlər tapılmışdır¹⁵. Bu məqsədlə 13 avqustda Moskvaya, 14 Avqustda Tiflisə getmişdir. Bu səyahətlərdə Baş nazir Ərdoğan Türkiyənin Gürcüstanın ərazi bütövlüyünə duyduğu hörməti ifadə edərək, BMT Təhlükəsizlik Şurasının da təsdiqlədiyi Gürcüstan sərhədlərinin qorunmasından yana olduqlarını ifadə etmişdir. Eyni zamanda qarşıdurmalardan sonra çətin vəziyyətə düşən gürcü xalqına yardım etmək məqsədiylə Qızılay dəstəyi veriləcəyini söyləmişdir. Ancaq baş nazir Ərdoğanın ən böyük ifadəsi Qafqazda yaradılacaq bir sabitlik və əməkdaşlıq platformasıdır. Tiflisdəki danışıqlarında Ərdoğan mövzuya Rusiyanın da isti baxdığını ifadə etmiş, məqsədlərinin Qafqazda sülhü təsis edib, regional sabitliyi yaratmaq olduğunu açıqlamışdır.¹⁶

Avqust müharibəsində yaşanan bir digər hadisə Gürcüstana yardım aparmaq istəyən iki Amerika xəstəxana gəmisinin Montre boğazlar müqaviləsinə uyğun olaraq boğazlardan keçişinə icazə verilməməsi olmuşdur. Bu mövzu türk-amerikan əlaqələrində də qısa davamlı bir böhrana yol açmışdır. Ancaq Türkiyə burada Gürcüstan ərazi bütövlüyünü müdafiə edib, Tiflis rəhbərliyinə dəstəyini təqdim edərkən, əhəmiyyətli bir ticarət ortağı olan Rusiya ilə də əlaqələrini pozmamaya adına tarazlıq siyasəti izləmişdir. Amerika gəmiləri Montre konvensiyasının uyğun qaydada olmadığı səbəbiylə boğazlardan keçirilməmişdi. Haqqında gedən mövzuyla əlaqəli qanunvericiliyə görə Qaradənizə sahili olmayan ölkələrin Qaradənizdə eynivaxtlı olaraq ümumilikdə saxlaya biləcəkləri donanma gəmilərinin ümumi ağırlığı 45 min ton ola biləcək. Ancaq Vaşinqton rəhbərliyinin Gürcüstana göndərmək istədiyi

---

¹⁵ E. Fuat Keyman ve Ziya Öniş, Turkish Politics in a Changing World, İstanbul Bilgi University Publications, İstanbul, 2008.

¹⁶ Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia, Report, Eylül 2009,

xəstəxana gəmilərinin yalnız bir dənəsi belə 69 min tonu aşır. Eyni zamanda Amerikanın boğazlardan gəmilərini keçirməsi üçün ən az 8 gün əvvəldən Türkiyə rəhbərliyinə bir bəyanat olması lazımdır. Türk nümayəndələr bu dövrdə Amerika tərəfindən mövzuyla əlaqədar belə bir bildiriş almadıqlarını açıqlamışdır. Ancaq irəliləyən zamanlarda prosedurların uydurulma şərtiylə Türkiyə boğazlardan Amerika gəmilərinin keçməsinə icazə vermişdir.¹⁷

Türkiyə də Qafqaz sabitlik və əməkdaşlıq platformasını ortaya qoyaraq həm Rusiya-Gürcüstan böhranında, həm də Qafqazda ola biləcək başqa böhran problem dərinləşməyə bir çözümlənməsinə ya da həll üçün mühitin təmin edilməsini istəyir. Türkiyənin Qafqaz siyasəti baxımından mövzunun çox istiqaməti vardır. Türkiyə həm ümumi xarici siyasət xəttindən həm də Gürcüstanın enerji layihələrindəki mövqeyindən ötrü bu ölkənin ərazi bütövlüyünü müdafiə etmişdir. Ancaq Abxaziya və Cənubi Osetiyanın ayrılması hər nə qədər Gürcüstan tərəfindən tanınmasa da Gürcüstanın onsuz da idarəsinin olmadığı bu torpaq parçalarının yükündən xilas olması mənasını verməkdədir.

Qafqazda baş verən yeni tarazlıqlar Türkiyəyə global siyasətdə rol oynama fürsəti təqdim etməklə birlikdə yeni təhlükəsizlik risklərini də özü ilə gətirməkdədir. Rusiyanın rahatlıqla Gürcüstanın bir limanına girməsi Qaradənizin təhlükəsizliyinə istiqamətli müzakirələrini yenidən gündəmə daşıyacaq. Bu mövzuda Türkiyə baxımından Qaradənizdə risklər olmaqla birlikdə ciddi bir təhdidin olmadığı bir vəziyyət vardır və Türkiyə Qaradəniz üçün irəli sürdüyü mexanizmlərin bu bölgədə təhlükəsizlik üçün kafi olduğu fikirindədir. ABŞ və bəzi ölkələr xüsusilə Rusiyanın bölgə ölkələrindəki etnik mübahisələri istifadə ölkələrin daxili işlərinə qarışma siyasətinə qarşı da Qara dənizdə güclü yeni quruluşun yaradılmasını istəyirlər.. Qara dənizdə bir təhlükəsizlik boşluğu (security vacuum) olduğu düşüncəsiylə Aralıq dənizində terrorla və cinayətlərlə mübarizə çərçivəsində fəaliyyət göstərən NATO gücünün vəzifə sahəsinin Qara dənizi də əhatə edəcək şəkildə genişləndirilməsini istəyən ABŞ bu mövzuda Rumıniya və Bolqarıstandan dəstək görməkdədir. Türkiyə Qara dənizdə təhlükəsizlik məqsədi olaraq 2001-ci ildə Qara dəniz Dəniz əməkdaşlıq

---

¹⁷ Amnesty International, *Civilians in the Line of Fire: The Georgia-Russia Conflict*, London, 2008.

dəniz vəzifə qrupunun (BLACKSEAFOR) qurulmasına liderlik etmişdir. Qara dəniz Deniz əməkdaşlıq dəniz vəzifə qrupu sahilyanı ölkələrin axtarış və xilasetmə işləri yanında qeyri-qanuni dəniz trafiki və asimmetrik təhdidlərlə mübarizədə bir vasitə olaraq meydana gətirdikləri quruluşdur. Türkiyə tərəfindən 2004-ci ildə başladılan bir cəhd də Qara dəniz Uyğunlaşma hərəkatı (Operation Black Sea Harmony) dır. 2006-cı ilin sonuna qədər Türkiyənin icra etdiyi hərəkata 27 dekabr 2006-cı il tarixində Rusiya Federasiyası da qatılmışdır. Bu hərəkatın vəzifəsi qeyri-qanuni fəaliyyətlərə qarışıdıqlarından şübhə duyulan ticarət gəmiləri təsbit etmək və izləməkdir.

Rusiya Qərbbə qarşı enerji sahəsində fəal mövqeyi itirməmək üçün enerji qaynaqlarına sahib ölkələr ilə bu qaynaqların öz torpaqlarından beynəlxalq sahəyə daşınması üçün müqavilələr bağlamışdır. Rusiyada Qafqaz və Orta Asiyada Qərbin dəstəklədiyi layihələrə qarşı cəhdlər edilir. Məsələn, Bakı-Tiflis-Ceyhan neft boru xəttinə Qazaxıstan neftinin də daxil olmasına maneə törətmək üçün Rusiya Qazaxıstan ilə Tengiz hövzəsindəki neftin mövcud boru xəttinin tutumunun yüksəldilərək Rusiyanın Novorosisk limanına daşınmasını ehtiva edən bir razılaşma imzalamışdır.¹⁸Yenə Rusiya Türkiyənin də dəstəklədiyi və qABAqcıllarından olduğu Xəzərdən keçən təbii qaz boru xətti ilə Türkmənistan qazının Azərbaycan qazı ilə birlikdə Türkiyə üzərindən Avropaya çatdırılması layihəsi olan NABUCCO-ya maneə törətməyə yönəlik bir müqaviləni Türkmənistan ilə imzalamışdır. Türkiyə Azərbaycan və Türkmənistan qazlarının torpaqları üzərindən dünyaya açılmasını istəyir və Rusiya-Qərb əlaqələrinin gərginləşməsi Türkiyənin dəstəklədiyi layihələri ön plana çıxarır. Bu çərçivədə NABUCCO layihəsi də yenidən gündəmə daşınmışdır. Azərbaycan qazının Türkiyə üzərindən Yunanıstana çatdırılması üçün təməli 2005-ci ildə atılan boru xəttinin 18 noyabr 2007-ci il tarixində açılması da həm Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri baxımından həm də Türkiyənin bölgə enerji qaynaqlarının daşınmasında tranzit rol oynaması baxımından əhəmiyyətlidir.¹⁹

---

¹⁸ MERT O. 2004: Türkiyə'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan, s.160., İstanbul

¹⁹ Gareth Winrow, Turkey, Russia and the Caucasus: Common and Diverging Interests, Chatham House, Briefing Paper, Noyabr 2009

AK Partiya iqtidarının yeni olaraq xarakterizə edilən xarici siyasət ifadəsinə, Türkiyənin tarixi və bu keçmişin gətirdiyi məsuliyyətə vurğulanmış, bu çərçivədə bir cür təsir sahəsi yaratmağa çalışılmışdır. Bu sahədə ya da coğrafiya, prioritetli olaraq Türkiyənin qonşuları və onu əhatə edən yaxın ətrafıdır. Bu məzmununda xarici siyasət prioriteti olaraq "qonşularla sıfır problem" in hədəfləndiyi, təhlükəsizlik-azadlıq, demokratiya tarazlığı, regional səviyyədə xarici siyasət, qonşularla inteqrasiya ifadələrin önə çıxarıldığı, bu hədəfə çatmaqda da "ritmik diplomatiya" formasında adlandırılan daha girişkən və fəal bir diplomatik yanaşmanın izlənməyə çalışıldığı görülmüşdür. Ana ox, çox ölçülü bir xarici siyasət izlənməsi və problem mərkəzli yanaşmadan həll-mərkəzli bir yanaşmaya keçid kimi vurğulanıb. Bu yanaşmada bir bölgə olaraq Qafqaz ən azından avqust 2008-ə qədər çox da prioritetli deyildi. Prioritet AB üzvlüyü və Orta Şərqdəki inkişaf qarşısında Türkiyənin mövqeyini gücləndirir. Qafqaz Türkiyənin "Asiyaya açılan qapı"sı və meydana gəlməyə yeni başlayan Qara dəniz bölgəsi içində bir ana sahə olaraq qiymətləndirilmişdir. Qafqazı ara-sıra önə çıxardan digər başlıqlar isə Rusiya ilə inkişaf edən əlaqələrin regional inkişafı təsir etməsi, ABŞ-ın bölgəyə yönələn marağının Türkiyəyə təsirləri və enerji siyasətinin olmağı idi.

AK Partiya dövrü xarici siyasətinin ümumi çərçivəsini təyin edən ad olaraq qəbul edilən Əhməd Davudoğlu Qafqazı Türkiyənin "yaxın quru hövzəsində" iştirak edən və Balkanlar və Orta Şərqlə birlikdə bu hövzəni təşkil edən alt bölgələrdən biri olaraq xarakterizə etməkdədir. Türkiyənin Qafqaza baxışında Azərbaycan Davudoğlunun dəyərləndirmələrində də mərkəzi bir mövqedədir. Qafqazda Azərbaycan, Balkanlarda isə Albaniya sabit və güclü bir regional mövqə qazanmadıqca, Türkiyənin hər iki bölgədəki çəkisini artırma bilməsi də, yaxın dəniz hövzəsi içində olmaqla birlikdə sərhəd hadisələri içində qalan Adriatik və Xəzər istiqamətli siyasətlər yarada bilməsi də mümkün olmaz. AK Partiya iqtidarının avqust 2008-ə qədər olan dövründə, əvvəlki dövrdən fərqli bir Qafqaz siyasətinin varlığından bəhs etmək olmaz. 2001-ci ildən sonrakı dövrdə yenə əvvəlki dövrə bənzər şəkildə, bölgənin əsas problemi xüsusiyyətindəki dondurulmuş anlaşılmazlıqlara Gürcüstan və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində

yanaşılmış, problemlərin həllində yaxşı niyyət və əməkdaşlığı vurğulayan baxış bucağı müdafiə olunmağa davam etmişdir. Regional əlaqələrin davamı üçün Gürcüstan-Azərbaycan oxunun qorunduğu, iqtisadi, siyasi və hərbi bağların gücləndirilməyi çalışıldığı görülür. İqtisadi və ticarət əlaqələri sürətlə inkişaf etdirilmiş, mədəni bağlar qorunmağa çalışılmış və enerji-nəqliyyat sahəsində addımlar atılmışdır.²⁰ BTC neft boru xətti ilə yanaşı Bakı-Tiflis-Qars təbii qaz boru xətti inşa edilmiş, Qərb müttəfiqlər Ermənistanı kənar etdiyi iddiasıyla qarşı çıxmalarına baxmayaraq "Dəmirdən İpək yolu" olaraq da xatırlanan Qars-Tiflis-Bakı dəmiryolu xəttinin inşası üçün cəhdlər də olmuşdur. Bu dövrdə Gürcüstan dəstəklənmiş və Ermənistan təzyiq altına alınmağa çalışılmışdır. Bu yanaşmanın əks olunması ilə paralel 2004-cü ildə Acariyada yaşanan hadisələrdə Türkiyənin səssizliyini qoruduğu, Saakaşvili rəhbərliyinin Acariyanın muxtariyyatı ortadan qaldıran yanaşmasına mənfi bir reaksiya verilmədiyi görülməkdədir. Qısacası, tətbiqlərə və inkişafə baxıldığında yuxarıda qiymətləndirilən ümumi tənqidi baxışa baxmayaraq 2008-ə qədər olan dövrdə Türkiyənin Qafqaza istiqamətli siyasət və tətbiqlərində əvvəlki dövrlərdən çox fərqli bir mövqe nəzərə çarpmışdır.

İqtisadi güc mənasında Azərbaycanla müqayisə olunmayacaq bir ölkə olmaqla yanaşı, Gürcüstanın 2008-ci ildə adam başına düşən gəlirin 631 dollardan 2.800 dollara çatdığı görülür. Türkiyə Gürcüstanın iqtisadi və ticarət həyatındakı ən önəmli ölkə mövqeyindədir. Türkiyə və Gürcüstan arasında 1992-ci ildə 17.8 milyon dollar olan ümumi ticarət həcmi 2008-ci ildə 1 milyondan 520 milyon dollar səviyyəsinə çatmışdır. Türkiyənin 2005-ci ildən etibarən Gürcüstanın iqtisadi həyatında 17% payla Rusiyanın ardından ikinci böyük orta qəvvəni 2006-cı ildə birinciliklə yer dəyişdirib.²¹ Gürcüstan, Türkiyənin köhnə Sovet coğrafiyasında iqtisadi və ticarət əlaqələrində Rusiya Federasiyasından əvvələ keçə bildiyi yeganə köhnə Sovet respublikasıdır. Eləcə də bunun xaricində 2006-cı ilin axırında yekunlaşdırılan Bakı-Tiflis-Ərzurum və ya Cənubi Qafqaz təbii qaz xətti, Bakını da əhatə edəcək şəkildə genişləndirilən Qars-Tiflis dəmiryolu layihəsi, Çoruh çayı üzərindəki Deriner

²⁰ Turkey's Political Relations With Georgia , http://www.mfa.gov.tr/turkey_s-political-relations-with-georgia.en.mfa, 02.07.2011.

²¹ Турция и Грузия упрощают правила пересечения границ ☐
МИД, <http://newsgeorgia.ru/politics/20110212/213730960.html>, 03.07.2011

hidroelektrik stansiyası və Tiflis beynəlxalq hava limanı layihəsi kimi ortaq layihələr Gürcüstanı iqtisadi baxımdan Türkiyəyə yaxınlaşdırmışdır.

Qafqaz Türkiyə üçün əhəmiyyətli fürsətlər təqdim edən və Türkiyənin qlobal siyasətdə təsirli olmasının bir vasitəsi ola biləcək olan bölgədir. Qlobal siyasətlər baxımından enerji mövzusu ön plana çıxmaqdadır. Xüsusilə Qərbi baxımından, enerji təhlükəsizliyi baxımından bölgə enerji qaynaqlarının qısa zamanda Qərbi çatdırılması və Rusiyaya olan asılılığın azaldılması əhəmiyyət daşımaqdadır. Qafqaz ölkələrinin sabitliyi və Orta Asiya ilə əlaqələri bu nöqtədə əhəmiyyət daşımaqdadır. Türkiyə Azərbaycan və Gürcüstan ilə olan əlaqələriylə bu mövzuda ən təsirli regional gücdür.²² Qafqazdakı güc mübarizəsiylə bəslənən təhlükəsizlik problemlərində Rusiya hərbi mənada bölgədəki fəaliyyətini davam etdirmə və bu yolla təzyiq etmək siyasətini tətbiq edir. Rusiya baxımından Ermənistan ilə olan əlaqələri və bu ölkədəki hərbi varlığı daha da əhəmiyyət qazanmışdır. Türkiyə Gürcüstan və Azərbaycanın Qərbi ilə yaxınlaşması və təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiyasında əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. ABXaziya və Cənubi Osetiyanın Gürcüstandan ayrılmasıyla Gürcüstanın iki bölgə ilə əlaqədar so-runun da həll və qalan torpaqları üzərində Gürcüstanın bütünlük-günüm qorunması və demokratikləşməsi Türkiyə tərəfindən dəstəklənəcəkdir. Türkiyənin bölgəyə istiqamətli siyasətində enerji təhlükəsizliyi əhəmiyyətli bir yer tutmaqdadır. NABUCCO layihəsi daxil enerjinin torpaqlarından keçməsi Türkiyənin enerji təhlükəsizliyinin zəmanəti olacaq. Bunun gerçəkləşməsi üçün isə Qafqazdakı siyasi sabitliyin davamlılığı lazımlıdır. Türkiyə bölgəyə istiqamətli siyasətinin formalaşmasında enerji təhlükəsizliyi və siyasi sabitlik faktorlarını nəzərə etməkdədir.

1.2 XXI əsrin əvvəllərində Türkiyə-Ermənistan münasibətləri

Türkiyə 2002-ci ildən sonra Ermənistan siyasətindəki bu dəyişikliyə “iki dövlət arasında münasibətlərin normallaşması” adını verdi. “Normallaşma” Ədalət və İnkişaf Partiyasının (Adalet və Kalkınma Partisi (AK Parti) təşkil etdiyi hökumətin

---

²² Georgia-Turkey relations set an example, <http://www.turkishweekly.net/news/2418/georgia-turkey-relations-set-an-example.html>, 21 January 2005

dövründə başlasa da, Türkiyədə bu prosesi digər türk diplomatları arasında da dəstəkləyənlər oldu. Türkiyə dövləti münasibətlərin normallaşması prosesini üç istiqamətdə aparmağa çalışdı:

- birincisi, türk və erməni xalqları arasında barışın əldə olunması;
- ikincisi, Türkiyə ilə Ermənistan arasında siyasi və tarixi məsələlərlə bağlı müzakirələrə başlamaq və Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə dəstək vermək yoluyla regional sülhün əldə olunması;
- üçüncüsü, Türkiyə ilə Ermənistan arasında diplomatik əlaqələrin bərpa edilməsi və sərhədlərin açılması. Türkiyə hər üç istiqamətin bir layihə çərçivəsində həyata keçirilməsini istəyir.

2002-ci ildən sonra münasibətlərin normallaşması prosesi sadəcə Ermənistana qarşı deyil, eyni zamanda Türkiyədəki ermənilərə qarşı da həyata keçirilməyə başlandı. Bu mənada Türkiyə ermənilərinin hüquqları məsələsi siyasi partiyaların təbliğat proqramlarında yer aldı,²³ QHT-lər və araşdırma mərkəzləri türklərlə erməniləri barışdırmağın yollarını axtarmaq üçün hesabatlar hazırladılar,²⁴ qəzetlər isə ermənilərlə türkləri barışdırmaq üçün geniş-geniş məqalə və xəbərlər dərc etdirdilər, Türkiyədəki erməni kilsələri təmir olundu. Ölkə daxilində jurnalistlər, siyasi partiyalar, elmi işçilər və ictimaiyyət arasında səbəblər barəsində fərqli müzakirələr aparıldı.

Birincisi, 2002-ci ildən sonra Türkiyənin ənənəvi xarici siyasətində köklü dəyişiklik baş verdi. Bu siyasət Türkiyənin xarici işlər naziri və baş nazirin keçmiş müşaviri Əhməd Davud-oğlunun qonşularla “sıfır” problem strategiyası ilə təməmindən dəyişdi. Davudoğlu “Strateji dərinlik” adlı kitabında²⁵ “qonşularla sıfır problem” strategiyasının məqsədini belə açıqlayır: “Türkiyə bütün qonşuları ilə münasibətlərində problemləli olduğu üçün sərhədlərinin içinə qapanıbdır və bu səbəbdən yaxın regionlarda hərəkət sahəsi daralıbdır. Türkiyənin regional güc ola bilməsi üçün qonşularla olan problemini sıfıra endirməlidir. Bu problemlərin güc,

²³ Ermeni asıllı Türk vətəndaşı AKP'den aday, <http://www.hyetert.com/haber3.asp?AltYazi=Haberler%20\>%20Güncel&Id=26422&DiilId=1>, (17.05.2007)

²⁴ Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş, TESEV. 29.06.2009.

²⁵ Ahmet Davudoğlu. Stratejik Derinlik, Küre Yayınları (İstanbul, 2009), 34-cü çap

gərginlik və silahlı müqavimət yolu ilə deyil, neoliberal bir mövqe olan qarşılıqlı razılaşma və qarşılıqlı faydalanma modeli ilə həll edilməsinə üstünlük verilməlidir. Əgər Türkiyə qonşuları ilə problemlərini həll edə bilərsə, regionda daha güclü dövlət ola bilər”.

İkincisi, hökumət rəsmiləri qəti şəkildə qəbul etməsələr də, Türkiyənin “erməni açılımı”nı xarici təzyiqlərin nəticəsi kimi dəyərləndirənlər də var. Xüsusən, müxalifət partiyaları Türkiyənin “erməni açılımı”nı bu şəkildə qiymətləndirir ki, bunun da iki səbəbi var:

1. Türkiyənin Avropa İttifaqına (AB) üzvlüyü üçün təşkilatın qoyduğu əsas şərtlərdən biri Türkiyə-Ermənistan sərhədlərinin açılmasıdır. Hətta AB şərt qoymasa belə, Avropa Parlamenti 1987-ci ildə qəbul etdiyi qərarla Türkiyənin “erməni soyqırımı”nı tanımasını istəmişdir.²⁶

2. Türkiyə-Ermənistan sərhədləri bağlandığı gündən etibarən ABŞ bu sərhədlərin açılmasını istəmiş, hətta çox vaxt tərəflər arasında vasitəçilik etmiş və Konqresdə Türkiyənin Ermənistanla sərhəddini açmasını tələb edən qərarlar da qəbul edilmişdir.²⁷

ABŞ-ın “erməni soyqırımı”nı tanımasını əngəlləmək üçün “normallaşma prosesi”ni dəstəkləyənlər də vardır. Bu düşüncəni Türkiyə hökumət nümayəndələri də bəyənirlər. Xarici işlər naziri Davudoğlu Abdullah Gülün Ermənistanla səfərindən sonra TRT-1 kanalına verdiyi açıqlamasında Türkiyənin Obamanın ABŞ prezidenti olacağını nəzərə alaraq, “erməni açılımı”nı başladığını bildirmişdir. Protokolların aprelin 24-dən əvvəl, yəni aprelin 22-də açıqlanması da buna sübutdur.

Üçüncüsü, Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin “normallaşma prosesi”ni 2008-ci ilin avqustunda yaşanan Rusiya-Gürcüstan münaqişəsi ilə əlaqələndirənlər də oldu ki, burada da iki səbəb ön plana çıxarılır:

- Bu hadisə Gürcüstanın təkbaşına etibarlı bir enerji dəhlizi olmadığını ortaya qoydu və Gürcüstana alternativ olaraq Ermənistan dəhlizinə ehtiyac artdı. Bu

²⁶ Erhan Akdemir. Türkiyənin AB`ye Üyelik Süreci ve Ermeni Sorunu. <http://www.abhaber.com/haber.php?id=11337>, (02.05.2006).

²⁷ Carol Migdalovitz. Turkey: Selected Foreign Policy Issues and U.S. Views. CRS Report For Congress. (August 29, 2008), p. 13

mənada, Türkiyənin “erməni açılımı”nı bir növ enerji açılımı olaraq dəyərləndirənlər də var.

- Bu müharibə göstərdi ki, regionda ortaya çıxan müharibələrdən Rusiya qazançı çıxır. Regionda müharibənin alovlanma biləcəyi başqa bir qaynar nöqtə Dağlıq Qarabağdır. Bunun qarşısını almaq üçün Türkiyə Minsk qrupunun 17 il ərzində edə bilmədiyini etməli və Dağlıq Qarabağ məsələsində hərəkətilik yaratmalıdır. Bu yol da öz növbəsində Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin normallaşmasından keçir.

Lakin Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin normallaşması siyasətinin 2002-ci ildə, gizli görüşmələrin isə 2007-ci ildə başladığını nəzərə alsaq, 2008-ci ilin avqust ayında yaşanan Rusiya-Gürcüstan müharibəsi “normallaşma” siyasətinin əsas səbəbi ola bilməz.

Türkiyədə sadəcə münasibətlərin normallaşmasının səbəbləri ilə deyil, eyni zamanda onun yolları ilə bağlı ciddi müzakirələr başlandı. Hazırda Türkiyədə Ermənistanla münasibətlərin “normallaşma” yolları məsələsində ciddi fikir ayrılığı mövcuddur.

Bu məsələyə münasibətdə, bir qrupun rəyinə görə, “normallaşma”nın yolu ilkin şərt olmadan iki ölkə arasında sərhədlərin açılması, diplomatik əlaqələrin və iki xalq arasında sülhün bərpa olunmasından keçir. Onların əsas fikri budur ki, 1915-ci ildə yaşananlara görə erməni xalqı Türkiyəyə etibar etmir. Bu etibarsızlığı aradan qaldırmaq üçün Türkiyə “tarixi həqiqəti” qəbul etməlidir. Ermənistanı dünyaya çıxış verilməli və Dağlıq Qarabağ məsələsi Türkiyə-Ermənistan əlaqələrinin bərpası üçün əsas şərt olmamalıdır. Bu mövqe Türkiyədə radikal qrupun düşüncəsi kimi qəbul edilir. Onları dəstəkləyənlərin sayı az olsa da, getdikcə mətbuatda güclərini artırır. Onlar, xüsusən də Türkiyə ilə Ermənistan arasında “futbol diplomatiyası” və “protokol məsələsi”ndən sonra daha da fəallaşıblar. Bu fikrin tərəfdarları arasında Türkiyədəki erməni jurnalistlərlə yanaşı, kommunist və liberal əqidəli türk jurnalistlər də vardır.

Bundan başqa, digər bir qrup Türkiyə ilə Ermənistan arasında “normallaşma”nın Türkiyənin ilkin şərtsiz sərhədləri açması və diplomatik əlaqələr qurmasından keç- diyini düşünsə də, birinci qrupdan fərqli olaraq, Türkiyənin 1915-

ci il hadisələrini “soyqırım” olaraq tanımasını dəstəkləmir. Onların səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, qrupun nümayəndələri iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin qurulması və sərhədlərin açılması üçün Qarabağın ilkin şərt olmasını istəmir.

Başqa bir qrupa görə isə sərhədlər 16 il bağlı qalsa da, Ermənistan Türkiyənin tələblərinə müsbət cavab verməmişdir. Yəni Ermənistana qarşı tətbiq edilən blokada siyasəti öz nəticəsini vermir və yaxın gələcəkdə də verməyəcəkdir. Elə buna görə də Türkiyə bu siyasətini dəyişməlidir. Bu qrupun fikrincə, Türkiyənin sərhədləri bağlama siyasəti səhv bir addım idi və əgər Türkiyə Ermənistanla sərhədləri açarsa, ermənilər Türkiyəyə etibar edəcək, Türkiyəni öz təhlükəsizliklərinə qarşı bir təhdid olaraq görməyəcək və nəticədə həm Türkiyəyə qarşı tələblərində, həm də Dağlıq Qarabağ məsələsində müsbət addımlar atacaqlar. Sərhədlərin açılması prosesi Ermənistanın Rusiya və İrənin əlindən çıxması ilə də nəticələniəcəkdir.

Dördüncü qrup isə dövlətlər arasındakı münasibətlərin normallaşmasını Ermənistanın Türkiyəyə qarşı tələblərindən əl çəkməsində və Dağlıq Qarabağdan çıxmasında görür. Bu qrupa görə, Ermənistan bu mövzularda Türkiyənin ilkin şərtlərini qəbul etmədiyi təqdirdə sərhədlər açılmamalı və diplomatik əlaqələr qurulmamalıdır. Digər qruplarla müqayisədə siyasi partiyalar və ictimaiyyət arasında bu fikri dəstəkləyənlərin sayı çoxdur və Türkiyə hökuməti də hazırda bu siyasəti yürüdür. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanla münasibətlərin normallaşmasının səbəbləri və yolları məsələsində hökumət, hətta dövlət rəsmiləri arasında zaman-zaman görüş fərqlilikləri ortaya çıxır. Türkiyədə çoxluq Ermənistanla sərhədlərin açılması və diplomatik əlaqələrin qurulmasına qarşı deyil. Lakin bu çoxluq ilk öncə Ermənistanın Türkiyəyə qarşı tələblərindən imtina etməsini və işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından çəkilməsini istəyir. Türkiyə ictimaiyyətinin Ermənistanla münasibətlərin normallaşmasının yolları və səbəbləri haqqında düşüncələri Türkiyə hökumətinin xarici siyasətinə təsir göstərdiyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Türkiyədə AKP-nin hakimiyyətə gəlişindən sonra danışıqlar daha da intensivləşmişdir. Belə ki, ümumiyyətlə, xarici siyasətində Türkiyənin qırmızı

xətlərini ortadan qaldıran AKP Ermənistanla görüşlərdə Türkiyənin ilkin şərtlərini qəbul etdirmək əvəzinə, Ermənistanla münasibətləri düzəltməyin yollarını axtarmışdır. Əslində, AKP hökuməti, nəticə etibarilə, müzakirəyə açıq və sonluğu riskli olmaqla birlikdə münasibətləri düzəltmək siyasəti yürüdərək Ermənistanın tələblərini ortadan qaldırmağa çalışmışdır. Bu mənada tərəflər arasında dəfələrlə gizli görüşlər keçirilmişdir. 2007-ci ilin iyun ayından başlayan bu gizli görüşmələr Ermənistan Prezidenti Serj Sərkisyanın Abdullah Gülü Türkiyə-Ermənistan futbol oyununa dəvət etməsi ilə fəallaşmış, ABŞ Prezidenti Barak Obamanın Türkiyə ziyarəti ərəfəsində isə daha intensiv xarakter almışdır.

Bu proses ermənilərin “soyqırım” günü kimi andıqları 24 apreldən iki gün əvvəl, yəni 2009-cu il aprelin 22-də Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin normallaşması üçün “Yol xəritəsi”nin razılaşdırılmasının açıqlanması ilə davam etmişdir. Türkiyə ilə Ermənistan arasında protokolların hazırlanması və imzalanması gizli və ya səssiz diplomatiya prosesinin nəticəsidir. İki dövlətin xalqının biri-birinə düşmənçiliyinin yüksək səviyyədə və problemlərin də həssas olduğunu nəzərə alan siyasətçi və ya diplomatlar prosesə zərər verməmək üçün “səssiz diplomatiya” tərzini seçmişlər. Hətta protokollar açıqlandıqdan sonra hər iki tərəfdə verilən mənfi reaksiyalar nəticəsində proses zərər gördü. Gizli və ya səssiz diplomatiya açıq şəkildə davam etmiş olsaydı, bu etirazlar protokolların sadəcə təsdiqlənməsinə yox, hazırlanmasına da əngəl ola bilərdi.

Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı “səssiz diplomatiya”dan fərqli olaraq “Yol xəritəsi” protokolunun aprelin 24-ündən 1 gün əvvəl açıqlanmasının məqsədi ABŞ Prezidenti Barak Obamanın aprelin 24-də “soyqırım” ifadəsi işlətməsinin qarşısını almaq idi.²⁸ Lakin Obama 1915-ci il hadisələri üçün ingilis dilində “genocide” ifadəsindən istifadə etməsə də, ermənilərin 1915-ci il hadisələri üçün istifadə etdikləri “böyük fəlakət” mənasına gələn “metz yegen” sözünü işlətdi. Yəni Obama erməni dilində “soyqırım” dedi.²⁹ Obamanın ingilis dilindəki “genocide” sözündən istifadə

---

²⁸ B.Obama seçki kampaniyası dövründə 1915-ci il hadisələrini “soyqırım” adlandıracağını ABŞ-dakı erməni diaspor təşkilatlarına yazılı surətdə vəd etmişdi.

²⁹ Erməni dilində “böyük fəlakət” mənasına gələn bu söz ermənilər tərəfindən 1915-ci il hadisələrini izah etmək üçün istifadə olunur. Beynəlxalq aləmdə bu ifadə “Armenian Genocide”, “Armenian Holocaust”, “Armenian Massacres”

etməməsi erməni diasporunu, ermənicə “metz yegen” sözünü istifadə etməsi isə Türkiyə rəsmilərini narahat etmişdir. Lakin Türkiyə hökuməti Obamanın “soyqırım” deməməsini aprelin 22-də açıqlanan “Yol xəritəsi”nin uğuru kimi qiymətləndirdi. Obamanın “genocide” deməməsi Türkiyənin, “metz yegen” deməsi isə ermənilərin könlünü almaq mənasına gəlirdi.

Həmin günlərdə AKP təmsilçiləri və bəzi diplomatlar Ermənistanla əlaqələrin normallaşdırılmasının fərqli yollarını axtarırdılar. Bu yollardan biri də Türkiyə ilə Ermənistan arasında sərhədlərin açılmasından əvvəl diplomatik əlaqələrin qurulması idi. Buna görə tərəflər arasında diplomatik əlaqə Gürcüstandakı səfirliklər vasitəsilə qurulmalı və bu məqsədlə hər iki tərəfin Tbilisidəki səfirləri qarşılıqlı olaraq akreditə olunmalı idi.³⁰ Gürcüstan üstündən diplomatik əlaqələr qurulduqdan sonra Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı gömrük qapısının həftədə bir gün açılması³¹ və ya “sərhədləri ilkin şərtsiz açmaq, Ermənistan buna qarşı müsbət addımlar atmazsa, sərhədləri təkrar bağlayarıq” təklifləri səslənirdi. “Normallaşma” üçün ikinci yol isə tərəflərin qarşılıqlı surətdə səfirliklər açması idi.³²

Hansı tarixdə ratifikasiya olunduğu dəqiq bilinməsə də, aşkarlandıqdan dörd ay sonra, yəni 2009-cu il avqustun 31-də İsveçrənin Bern şəhərində protokolların mətni açıqlandı. Protokolları nəzərdən keçirən zaman üç mühüm prosesdən keçəcəyini görmək mümkündür: 1) daxili müzakirə; 2) imza və 3) təsdiqlənmə. Əvvəlcə protokollar hər iki ölkə daxilində siyasi qüvvələr tərəfindən 6 həftə müzakirə edildikdən sonra ölkə parlamentlərinə təqdim olunur. Protokollarda imzalanma tarixi əks olursa da, ölkələrin parlamentlərində təsdiq olunma tarixi göstərilmir. Yəni tərəflər protokolların parlamentlərində təsdiqlənməsi tarixi barədə sərbəstdirlər. Bu isə o deməkdir ki, tərəflərdən biri istəsə protokolu parlamentdə təsdiqləməyə bilər.

---

kimi ifadələrlə birlikdə işlədilir. “TÜRKSAM Obama'nın Büyük Felaket “Mets Eghern” Sözcüğünü Kullanacağını Aylar Öncəsindən Bildi”, TURKSAM. (25.04.2009)

³⁰ Türkiyə-Ermənistan əlaqələrində Türkiyənin Tbilisidəki səfirliyi daha əvvəl də önəmli rol oynamışdı. Ermənistanın Baş naziri Markaryanın vəfatından sonra 2007-ci ilin martında Ərdoğanın başsağlığı məktubunu Ermənistan Prezidenti Köçəryana çatdırmaq üçün Türkiyənin Gürcüstandakı səfiri Ermənistanın Tbilisidəki səfirinə təqdim etmişdi.

³¹ Bu formul AKP sədrinin xarici əlaqələr üzrə müavini, TBMM Xarici əlaqələr komissiyasının mətbuat katibi Suat Kınıklioğlunun NTV kanalına açıqlamasında ortaya çıxmışdır

³² Hürriyyət (24.04. 2009).

Proseduraya uyğun olaraq Türkiyənin Xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu müxalifət partiyalarını ziyarət edərək həm protokolların, həm də Türkiyə-Ermənistan danışıqlarının məğzini açıqladı. Müxalifət partiyalarından Cümhuriyyət Xalq Partiyası, Demokratik Sol Partiyası, Böyük Birlik Partiyası, Səadət Partiyası və Demokratik Partiya protokolların imzalanmasına qarşı çıxdılar.³³ Türkiyə Böyük Millət Məclisində (TBMM) 20 millət vəkili olan və özünü kürdlərin təmsilçisi kimi tanı- dan Demokratik Xalq Partiyası (Demokratik Toplum Partisi - DTP³⁴) isə protokollar parlamentə təqdim edilərsə, dəstəkləyəcəyini bildirdi.

Sərkisyan isə ölkə daxilində müxalifət partiyaları ilə görüşləri bitirdikdən sonra diasporun üzvləri ilə görüşmək üçün xaricə üz tutdu. Xaricdəki erməni diasporunun liderləri protokollar mövzusunda iki fərqli mövqe nümayiş etdirdilər də, ən güclü erməni diasporu təşkilatları protokolların imzalanmasına qarşı çıxdı. Bu səbəbdən Sərkisyan Fransa və ABŞ səfərlərində bu ölkələrdəki erməni diasporunun ciddi etirazları ilə qarşılaşdı. Ermənistan müxalifətindən də protokollara qarşı çıxanlar oldu, hətta Daşnaksütyun Partiyası protokolların imzalanmasına etiraz əlaməti olaraq aclıq elan etdi. Protokollara qarşı çıxan ermənilərin əsas arqumentləri odur ki, bununla da soyqırım məsələsinin müzakirəsinə yol açılacaq, həmçinin Qars müqaviləsinə də əsas veriləcək. Bu isə Ermənistanın soyqırım iddialarından imtina etməsi və Qərbi Ermənistanı tamamilə itirməsi ilə nəticələnmə bilər.

Həm Türkiyədə, həm də Ermənistanda 6 həftəlik daxili müzakirələr prosesində ciddi etirazların olmasına baxmayaraq,³⁵ protokollar oktyabrın 10-da İsveçrədə Türkiyənin Xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu və Ermənistanın Xarici işlər naziri Eduard Nalbandyan tərəfindən imzalandı. Mərasimdə Minsk qrupunun həmsədr ölkələrinin xarici işlər nazirləri də iştirak etdilər. İmzalanma mərasimində kiçik bir

---

³³ Türkiyənin müxalifət partiyalarının protokollara qarşı çıxmalarının özünəməxsus səbəbləri var.

³⁴ Bu partiya daha sonra məhkəmə qərarı ilə bağlansa da, onun yerinə Sülh və Demokratiya Partiyası (Barış və Demokrasi Partisi - BDP) quruldu.

³⁵ Türkiyənin "Radikal" qəzetinin xarici siyasət yazarlarından Murat Yetkinə görə, ermənilərin protokolların imzalanma tarixi üçün fərqli tələbləri olmuşdur. Belə ki, ermənilər 6 həftəlik daxili müzakirə müddətinin oktyabrın 5-də bitməsini istəmişdir. Lakin Ankara Ermənistanın bu protokollardan oktyabrın 7-9-da Kişinyovda MDB-nin dövlət başçılarının zirvə toplantısı çərçivəsində keçirilən Əliyev-Sərkisyan görüşündə Azərbaycana təzyiq vasitəsi kimi istifadə etmək niyyətini başa düşmüş və elə ona görə də buna yol verməmək üçün protokolların Əliyev-Sərkisyan görüşündən sonra imzalanmasını istəmişdir". Murat Yetkin. Ermenistan ile Pratakolun Perde Arkası, Radikal. (02.09.2009)

böhran yaşandı. Belə ki, Ermənistan tərəfi imza mərasimindən sonrakı mətbuat açıqlaması mətninə “protokolların ilkin şərt olmadan həyata keçirilməsi” cümləsini əlavə etdirmək istədi. Türkiyə tərəfi isə öz mətnində dolayı yolla Dağlıq Qarabağı vurğulamaq niyyətində idi. Lakin Rusiya və ABŞ-dan gələn təzyiqlər nəticəsində bu böhran protokolların imzalanması ilə aradan qalxdı. Protokolun parafikasiyası üçün rəsmi vasitəçi İsveçrə olsa da, əslində, vasitəçinin ABŞ³⁶ olduğuna dair çox ciddi iddialar mövcuddur. Cümhuriyyət Xalq Partiyasının (Cümhuriyyət Halk Partisi - CHP) keçmiş sədr müavini Onur Öymənin açıqlamasına görə, Türkiyə ilə Ermənistan arasında münasibətlərin normallaşma prosesinə ABŞ-ın Xarici İşlər Nazirliyinin müşavirlərindən Devid L. Filip vasitəçilik etmişdir. Bu, Türkiyə ilə Ermənistanı barışdırmaq üçün amerikalı diplomatın ilk cəhdi deyildi. Filip 2001-ci ildə Türkiyə ilə Ermənistan arasında Türk-Erməni Barışdırma Komitəsinin (TARCTurkish-Armenian Reconciliation Comission) yaradılmasında da vasitəçi olmuşdur.³⁷ O, bu məqsədlə dəfələrlə Ermənistanı və Türkiyəni ziyarət etmişdir.³⁸ Əgər tərəflər vasitəçinin ABŞ olduğunu açıqlamış olsaydı, xüsusən Türkiyədə xalqın daha çox hissəsi protokolların mətninin qəbuluna qarşı çıxardı. Çünki həm Əfqanıstan və İraq müharibəsi, həm də Buş dövründə ABŞ-ın Türkiyəyə qarşı apardığı siyasət səbəbindən türk xalqı ABŞ-a etibar etmir.

Türkiyə və Ermənistan arasında iki növ protokol parafikasiya olunmuşdu:³⁹ birincisi, Ermənistan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında diplomatik əlaqələrin qurulması haqqında protokol; ikincisi isə Ermənistan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında əlaqələrin inkişafı haqqında protokol.⁴⁰ Sənədlərə əvvəlcədən yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan tapşırıqlar üçün təqvim də əlavə olunmuşdu.

Bu protokollar iki tərəf arasında bir çox sahəni əhatə etsə də, burada ən çox müzakirə mövzusu üç məsələ - 1915-ci il hadisələri, ərazi bütövlüyü və Dağlıq

---

³⁶ Melih Aşık. Bakü`de Skandal. Milliyet (04.09.2009).

³⁷ Aybars Görgülü. Göstərilən əsəri, s. 19.

³⁸ <http://www.chp.org.tr/HaberDetayi.aspx?NewsID=192>

³⁹ Parafikasiya-görüşmələrdə tərəflərin nümayəndələrinin adlarının baş hərflərinin yazması yolu ilə bir müqavilə mətninin təyin olunmasıdır.

⁴⁰ Protokolların mətnləri üçün bax: <http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?154f9f6d-10d8-444a-b81c-3d28e6f3a92f>

Qarabağ münaqişəsi oldu. Hər iki ölkənin müxalifəti iqtidarı bu üç məsələdə qarşı tərəfə güzəştə getməkdə günahlandırır.

Türkiyəli rəsmilərə görə, protokolların imzalanmasında əsas məqsəd Ermənistanın 1915-ci il hadisələrini beynəlxalq aləmdə “soyqırım” olaraq tanıma siyasətindən əl çəkməsinə nail olmaqdır. “Soyqırım” məsələsini siyasi platformadan elmi platformaya keçirmək üçün isə 1915-ci il hadisələrini araşdırmaq məqsədilə türk, erməni və tərəfsiz tarixçilərdən ibarət komissiyanın yaradılması tələb olunur. Bu komissiyanın yaradılmasında Türkiyənin əsas məqsədlərindən biri də üçüncü dövlətlərin parlamentlərində bundan sonra qəbul oluna biləcək “soyqırım” qərarlarını və o dövlətlərin Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinə müdaxiləsini əngəlləməkdir. İlk dəfə Turqut Özal tərəfindən Ermənistana təklif edilən bu variant 2005-ci ilin aprelində Türkiyə müxalifətinin də razılığı ilə Baş nazir Ərdoğan tərəfindən Ermənistan Prezidenti Robert Köçəryana göndərilən məktubda yer almışdı. Lakin Köçəryan Ərdoğana yazdığı cavab məktubunda ilk öncə sərhədlərin açılmasını və tərəflər arasında tarix komissiyasının deyil, hökumətlərarası komissiyanın yaradılmasını təklif etmişdi. Yəni “soyqırım”ı siyasi bir məsələ olaraq görən Ermənistan problemin elmi platformaya keçməsinə istəməmişdi. Ermənistanda hakimiyyətdə olan Respublikaçılar Partiyasının parlamentdəki fraksiyasının sədri və mətbuat katibi Eduard Şarmazarovun sözlərinə görə, “onsuz da protokollarda tarix komissiyasının yaradılacağına aid heç bir ifadə yoxdur. Hökumətlərarası komissiya yaradılacaqdır” ifadəsi var.⁴¹ Protokolların mövzu ilə əlaqədar maddəsi belədir:

- İki ölkə arasında qarşılıqlı etibarın yenidən yaradılması üçün problemləri müəyyənləşdirmək və həll etmək məqsədilə təkliflərin irəli sürülməsi, tarixi qeydlərin və arxivlərin tərəfsiz şəkildə araşdırılması üçün dialoq prosesinin təsis olunması qərara alınmışdır.

Maddədən göründüyü kimi, tərəflər arasında yaradılacaq komissiyada 1915-ci il hadisələrinin “soyqırım” olub-olmadığı deyil, ümumi şəkildə problemlərin müzakirə olunacağı qeyd olunur. Tərəflər bu müddədəki “problem” sözünü istədikləri kimi şərh edə bilirlər. Erməni tərəfi komissiyada ermənilərin 1915-ci ildə

---

⁴¹ Milliyet (14.09.2009).

Şərqi Türkiyədən zorla köçürülməsi, köçürülənlərin geri dönməsi, onların mal və mülklərinin qaytarılması kimi məsələlərin müzakirəsinə üstünlük verə bilər və yüz minlərlə erməninin indi olmasa da, gələcəkdə Türkiyəyə qayıtmasını arzulaya bilər. Türkiyədə yaşayan ermənilər indidən Türkiyədəki erməni əsərlərinin və yerlərinin siyahısını hazırlamaq,⁴² vaxtilə Türkiyədən getdiyini sübut edən ermənilərə Türkiyə vətəndaşlığının verilməsi kimi məsələləri müzakirəyə çıxarmağa başlayıblar.⁴³

Türkiyə isə komissiyanın gündəliyinə fərqli məsələləri müzakirəyə çıxarmaq istəyəcək. Bununla da tərəflərin qarşılıqlı iddiaları nəticəsində bu komissiya ən yaxşı halda qeyri-işlək vəziyyətə düşə bilər. Lakin sənədlərdə protokollar qüvvəyə mindikdən iki ay sonra tərəflər arasında sərhədlərin açılması, komissiyanın isə üç ay sonra işə başlaması haqqında qeydin olması sərhədlərin komissiyanın işə başlamasından daha tez açılacağından xəbər verir. Yəni komissiya işləməsə belə sərhədlər açılacaq. Açılan sərhədləri isə yenidən bağlamaq çətin olacaqdır.

Protokolların qüvvəyə minməsi üçün hər iki ölkənin daxilində müəyyən orqanlar tərəfindən təsdiqlənməlidir. Türkiyə tərəfində proses bu ardıcılıqla həyata keçirilir: Türkiyənin xarici işlər naziri hökumət adından protokolları parlamentə təqdim edir. Protokollar müvafiq komissiyalarda müzakirə edilib qəbul olunduqdan sonra parlamentin geniş müzakirəsinə çıxarılır. Parlament qəbul edərsə, prezidentin təsdiqinə göndərilir. Protokollar prezident tərəfindən imzalandıqdan sonra rəsmi qəzetdə çap olunur, bununla da qüvvəyə minmiş hesab edilir. Bu o deməkdir ki, Türkiyə istəyərsə, bu mərhələlərin hər birində prosesi ləngidə bilər. Məhz bu səbəbdən bəziləri belə düşünür ki, protokolların təsdiqlənmə prosesi parlamentdə, xüsusən də parlamentin Xarici əlaqələr komissiyasında ləngidilə bilər. Belə ki, TBMM-nin Xarici əlaqələr komissiyasında uzun illərdir təsdiqini gözləyən sənədlər var. Bunlardan biri AB-nin da tez bir zamanda təsdiqlənməsini istədiyi Kipr protokoludur.

Türkiyənin xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu oktyabrın 21-də protokolları parlamentə təqdim etdi. Hal-hazırda protokollar TBMM-nin Xarici əlaqələr

---

⁴² Koruculardan Ermenilere İzin Yok, <http://www.hyetert.com/haber3.asp?Id=33090&DiId=1>. (09.09.2009)

⁴³ Türkiye Kökenliğe Vatandaşlık Verin. Hürriyet (11.09.2009)

komissiyasındadır. Türkiyə tərəfi Qarabağ məsələsinin həllində irəliləyiş olmadığı halda protokolları təsdiqləmək üçün parlamentin gündəminə gətirməyəcəyini israrla qeyd edir.

Ermənistanda isə təsdiqlənmə prosesi iki ölkə arasında yeni böhrana yol açdı. Bu ölkədə proses fərqli məcrada davam edir. Belə ki, Ermənistan Prezidenti 2009-cu il noyabrın 17-də protokolları Konstitusiya Məhkəməsinə göndərdi. 2010-cu il yanvarın 12-də Məhkəmə protokolların konstitusiyaya uyğun olduğunu açıqladı. Lakin beynəlxalq aləmdə müsbət qarşılanan bu qərarın yaratdığı ab-hava uzun sürmədi. Yanvarın 18-də Konstitusiya Məhkəməsi verdiyi qərarın mətnini açıqlamaqla Ankara-İrəvan arasında yeni bir böhrana yol açdı. Məhkəmə qərarının mətnində protokolların konstitusiyaya uyğun olması göstərilə də, Ermənistan Konstitusiyası və Azadlıq Bəyannaməsinin 11-ci maddəsinə zidd ola bilməyəcəyi də vurğulanırdı.

Məhkəmənin verdiyi qərarla Ermənistan Konstitusiyası və Azadlıq Bəyannaməsinin protokollarla bağlı diqqət yetirilməli məqamları aşağıdakılardır:

Azadlıq Bəyannaməsinin 11-ci maddəsində Ermənistan Respublikasının 1915-ci ildə Osmanlı Türkiyəsi və Qərbi Ermənistanda baş verən soyqırımın beynəlxalq aləmdə tanınması vəzifəsini dəstəklədiyi qeyd olunur.

Ermənistan Konstitusiyasının girişində Azadlıq Bəyannaməsində qəbul olunan prinsiplərin əhəmiyyəti bir daha qeyd edilir.

Konstitusiyanın 13-cü maddəsində Türkiyənin sərhədləri daxilində yerləşən Ağrı dağı isə Ararat olaraq Ermənistan dövlətinin rəmzi kimi təsvir edilir.

Ermənistan Konstitusiya Məhkəməsinin qərarına görə, protokollar bu üç məqama zidd şəkildə şərh edilə bilməz. Yəni Ermənistanın daxili qanunlarına görə, bu ölkə Türkiyəyə qarşı torpaq və soyqırım iddialarından imtina etmir. Halbuki, protokolları imzalamaqda Türkiyənin əsas məqsədlərindən biri Ermənistanın torpaq iddialarını ortadan qaldırmaq, tarix komissiyası yaratmaq yolu ilə 1915-ci il hadisələrini müzakirə etmək və onun beynəlxalq aləmdə soyqırım kimi tanınmasının qarşısını almaq idi.

Ermənistan Konstitusiyaya Məhkəməsinin verdiyi qərar bir neçə səbəblə izah edilə bilər:

1. Protokolların qəbul edilməsinə qarşı çıxan diasporun və müxalifətin sərt reaksiyalarını yumşaltmaq, bununla da Sərkisyan hökuməti üçün dəstəyi yeniləmək;

2. Türkiyənin “Qarabağ kartı”nı ortadan qaldırmaq. Məlumdur ki, Türkiyə tərəfi protokolların TBMM-də təsdiqi üçün Dağlıq Qarabağ məsələsinin həllini ilkin şərtlərdən biri kimi irəli sürmüşdü. Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarı ilə Ermənistan da Türkiyəyə qarşı bir “kart” əldə etmiş oldu. Ermənistan tərəfi protokolların Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarı şəklində parlamentdən keçməməsi üçün Türkiyənin Dağlıq Qarabağ kartından imtina etməsi tələbini irəli sürə və bu tələbin reallaşması üçün ABŞ və Rusiyadan da dəstək istəyə bilər.

3. Konstitusiyaya Məhkəməsinin bu qərarı Ermənistanın əslində Türkiyəyə qarşı soyqırım və torpaq iddialarından imtina etmədiyini, protokolların müzakirəsi ilə müvəqqəti olaraq dondurduğunu, ancaq vaxtı gələndə istifadə edə biləcəyini ifadə etmiş oldu.

Aprelin 24-nə qədər protokolların qarşılıqlı olaraq təsdiqlənməsini istəyən Ermənistan Türkiyə tərəfindən məsələyə münasibətdə heç bir irəliləyiş müşahidə etmədi. Türkiyənin protokolları aprelin 24-dən əvvəl təsdiqlənməməsi erməni müxalifətinin və diasporunun etirazlarına baxmayaraq protokolları imzalayan Sərkisyan üçün ciddi təhlükə yaratdı. Məhz bu səbəbdən 2010-cu il aprelin 22- də, yəni tərəflər arasında “Yol xəritəsi”nin açıqlanmasından bir il sonra (aprelin 24- dən iki gün əvvəl) Ermənistan Prezidenti Serj Sərkisyan Türkiyədə uyğun bir şərait və Ankarada normallaşma prosesini davam etdirməyə hazır bir liderlik yaranana qədər protokolların təsdiqlənməsini “dondurduqlarını” açıqladı. Bu bəyanat protokolların təsdiqlənmə prosesinin tamamilən ortadan qalxdığı mənasına gəlmir. Proses müvəqqəti olaraq durduruldu. Əslində, Sərkisyanın diaspordan və daxildən gələn təzyiqlərin təsiri altında atdığı bu addım Qarabağ məsələsində hər hansı bir razılıq olmadan protokolları təsdiqləmək istəməyən Türkiyənin də maraqlarına uyğun oldu. Prosesin bu səviyyəyə gəlməsində Türkiyənin sonradan Qarabağ şərtini irəli sürməsi göstərilə

də, nəticədə protokolların təsdiqlənməsini dondurduğunu açıqlayan tərəfin Türkiyə deyil, Ermənistanın olması Türkiyə üstündə artan təzyiqləri azaltdı.

2010-cu il aprelin 24-dən sonra normallaşma prosesinin “səssiz diplomatiya” ilə davam edəcəyi ortaya çıxdı.⁴⁴ İki tərəf arasındakı müzakirə edilən məsələlər çox həssas olduğu üçün açıq diplomatiya xalqların və müxalifətin reaksiyaları nəticəsində istənilən nəticəni vermir və ya prosesin zərər görməsinə səbəb olur. Beləliklə, açıq diplomatiya protokolların təsdiqlənməsi prosesinə zərər verdiyi üçün təkrar səssiz diplomatiyaya dönmə arzusu göstərilməkdədir.

Bundan əlavə, Baş nazir Ərdoğanın ABŞ-dakı nüvə təhlükəsizliyi üzrə sammitdə Sərkisyanla görüşdən sonra prosesin xarici işlər nazirləri vasitəsilə davam etdirilməsi və protokolların təsdiqlənməsi üçün izlənəcək yol baxımından bir “Yol xəritəsi”nin hazırlanması⁴⁵ razılaşdırılmışdır. Hətta xarici işlər nazirləri bu çərçivədə ilk toplantılarını da məhz ABŞ-dakı nüvə təhlükəsizliyi üzrə sammitdə həyata keçirdilər. Birinci “səssiz diplomatiya” prosesi protokolların hazırlanması ilə nəticələnmişdir. İkinci “səssiz diplomatiya” isə protokolların təsdiqlənməsi üçün “Yol xəritəsi”nin müəyyən olunması ilə nəticələnməkdir və buradan sürprizlər də gözləmək olar. Türkiyənin Ermənistanla başladığı “səssiz diplomatiya”da Azərbaycanla əlaqələrin koordinasiya olunması Bakı ilə Ankara arasında ortaya çıxacaq yeni gərginliklərin qarşısını ala bilər.

Türkiyə və Ermənistan hökumətləri protokolların təsdiqlənməsi üçün xaricdən, təsdiqlənməməsi üçün isə daxildən təzyiqlərə məruz qalırlar. Protokollar imzalanandan sonra Türkiyə-Ermənistan münasibətləri və protokollar haqqında mübahisələr bitmədi, sadəcə məzmun dəyişdi. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, qarşılıqlı müzakirələr üçün psixoloji şərait yarandı. Protokollar imzalanandan sonra Türkiyənin Qarabağ şərti ermənilər tərəfindən ciddi qəbul olunmurdu. Türk rəsmilərinin Qarabağ haqqında açıqlamalarını Türkiyə və Azərbaycan ictimaiyyətlərini rahatlatmaq üçün verilən mesajlar kimi dəyərləndirən Ermənistan Türkiyənin bu məsələdə qəti mövqeyini gec dərk etdi. Ermənistan protokolların

---

⁴⁴ Səssiz diplomasi dönemi, Radikal (26.04.2010).

⁴⁵ Top Dışişleri Bakanlarında, Yenişafak, (13.04.2010)

“Qarabağsız” təsdiqlənməsi üçün Rusiya və ABŞ vasitəsilə Türkiyəyə qarşı təzyiqləri artırmağa çalışdı və Qarabağın rəsmi olaraq protokollarda yer almamasını siyasi maneə üçün vasitə kimi istifadə etdi. İrəvanın özünün isə Türkiyəyə qarşı ata biləcəyi addımlar məhduddur. Ermənistan protokolları gah Türkiyədən sonra, gah da ondan əvvəl təsdiqləyəcəyini bildirdi. Hər iki halda da ABŞ vasitəsilə Türkiyəyə qarşı təzyiqləri göstərməyə çalışdı. Lakin nə protokollarla əlaqədar qətiyyətli bir siyasət ortaya qoya bildi, nə də Türkiyəyə qarşı təzyiqləri siyasəti bir nəticə verdi. Bu səbəbdən Ermənistanın “protokollar” siyasətinin İrəvan mərkəzli olduğuna dair şübhələr özünü doğrultmağa başladı. Ermənistanın protokollardan imzasını geri çəkmə ehtimalı azdır. Bu addım onun həm Türkiyə, həm də beynəlxalq aləmə qarşı haqsız vəziyyətə düşməsinə səbəb ola bilər. Ermənistan parlamentinin protokollardan imzasını geri çəkmək üçün ölkə prezidentinə verdiyi səlahiyyət onun protokollardan imzasını geri çəkəcəyi mənasına gəlmir.

Tərəflər arasında yaranmış fikir ayrılığı yalnız Qarabağ məsələsi ilə bağlı deyil. Protokolların imzalanmasından sonra Ermənistan Türkiyə tərəfindən yaradılması istənilən tarix komissiyasının 1915-ci il hadisələrinin “soyqırım” olub-olmadığını araşdırmaq məqsədi güdmədiyini qeyd etdi. Ermənistan 21 dövlətin parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş məsələnin tarix komissiyasında müzakirə edilməsinə razılıq verməklə mövqeyini zəiflətmək istəmirdi. Ermənilər protokolların imzalanmasından sonra da 1915-ci il hadisələrinin beynəlxalq aləmdə “soyqırım” olaraq tanınması üçün təbliğat kampaniyasını davam etdirdilər. 2010-cu ilin mart ayında ABŞ Konqresi Nümayəndələr Palatasının Xarici əlaqələr komitəsində və İsveç parlamentində qəbul olunan “soyqırım” qətnamələri bu təbliğatın nəticələri idi.

Beləliklə, Qarabağ və tarix komissiyasının yaradılması kimi məsələlərlə bağlı yaranmış fikir ayrılığı protokolların təsdiqlənməsini çətinləşdirdi.

Təzyiqlərə baxmayaraq, protokolların Türkiyə Böyük Millət Məclisində yaxın vaxtlarda təsdiqlənmə ehtimalı olduqca azdır. Bunun özünəməxsus daxili və xarici səbəbləri vardır. Bu səbəblər aşağıdakılardır:

1. Protokolların təsdiqlənmə prosesində AKP millət vəkilləri arasında parçalanma ehtimalı. Bunun da iki səbəbi ola bilər:

- Məlumdur ki, AKP millət vəkillərinin sayı protokolları parlamentdə təsdiqləmək üçün kifayətdir. Lakin partiya daxilindəki millətçi millət vəkilləri Qarabağ məsələsi həll olunmadan protokolların TBMM-nin gündəliyinə salınmasına qarşı çıxır. Bu səbəbdən Baş nazir Erdoğan “protokolların təsdiqlənməsi üçün Türkiyədə uyğun şərait meydana gəlməlidir” açıqlamasını vermişdir. Bu uyğun şərait Qarabağ məsələsi və Ermənistanın Türkiyəyə qarşı tələblərində dəyişikliklərin yaşanmasıdır. Bundan başqa, AKP daxilindəki kürd əsilli millət vəkilləri də əvvəlcə “kürd açılımı”nın başa çatdırılmasını istəyir. Çünki “erməni açılımı”na qarşı xalq arasında mövcud mənfi reaksiya “kürd açılımı”na da mənfi təsir göstərir.

Parlamentdəki AKP-dən olan millət vəkilləri arasında parçalanma təcrübəsi əvvəllər də yaşanmışdır. Belə ki, 2003-cü il martın 1-də ABŞ-ın İraqa müdaxiləsi məsələsi ilə bağlı partiya daxilində fikir ayrılığı baş vermişdi. İraqa keçəcək ABŞ hərbi kontingentinin Türkiyə torpaqlarından istifadə etməsinə dair sənəd AKP hökuməti tərəfindən dəstəklənsə də, parlamentin müzakirəsindən keçmədi. Parlamentdəki AKP millət vəkilləri də sənədin əleyhinə səs vermişdi. Türkiyə hökuməti bu problemin təkrar yaşanmasını istəmir, çünki bunun təkrarlanması hökumətin xalq arasındakı imicinə böyük zərbə vurur. Lakin hökumət millət vəkilləri arasındakı bu fikir ayrılığını xarici təzyiqlərə qarşı da istifadə edir.

2. Azərbaycanla Ermənistan arasında davam edən Dağlıq Qarabağ müzakirələrində istənilən nəticənin əldə olunmaması və Ermənistanın mövqeyini sərtləşdirməsi.

3. 2009-cu il Türkiyə üçün “açılımlar ili” oldu. AKP Türkiyə üçün iki ənənəvi problem olan və cəmiyyəti ikiye bölən kürd və erməni məsələlərinin həlli yönündə ciddi addımlar atdı. Bu açılım prosesində yaşanan bəzi hadisələrdən sonra AKP hökuməti seçkilərdə qazandığı səslərin bir qismini itirdi. Açılım prosesində səhvlər davam edərsə, səs itkisi daha da arta bilər. Digər tərəfdən aparılan sorğular nəticəsində məlum oldu ki, türk xalqı “kürd açılımı”na “erməni açılımı”na nisbətə daha müsbət yanaşır.

4. Türkiyədə hal-hazırda qeyri-rəsmi seçki təbliğatına başlanılmışdır. 2010-cu il sentyabrın 12-də Türkiyə hökumətinin təklifi ilə konstitusiyaya müəyyən

dəyişikliklər etmək üçün referendum keçirilməlidir. 2011 və 2012-ci illərdə isə ölkədə parlament və prezident seçkiləri olmalıdır. Türk xalqının böyük əksəriyyəti Azərbaycanı dəstəklədiyi üçün müxalifət partiyaları Ermənistan məsələsini hökumət əleyhinə istifadə edə bilərlər. Azərbaycanın bu həssas məsələyə reaksiyası Türkiyədə seçicilərin rəyinə təsir göstərə bilər. Nəticədə, seçicilərin milli konservativ hissəsinə ABŞ səsliyinə AKP-dən digər partiyalara keçmə ehtimalı var. Bunun qarşısını almaq üçün, ümumiyyətlə, neoliberal xarici siyasət anlayışına sahib olan AKP Ermənistanla yaşanan “protokol böhranı”nda millətçi bir davranış sərgiləməklə millətçi seçicilərin səsliyinə toplamağa çalışdı.

ABŞ Konqresi Nümayəndələr Palatası Xarici əlaqələr komitəsinin 4 mart 2010-cu il tarixində 1915-ci il hadisələri ilə əlaqədar qəbul etdiyi qərar da Türkiyə-Ermənistan protokollarına mənfi təsir göstərdi. Komitə 23-ə qarşı 22 səsle qəbul etdiyi qətnamədə ABŞ Prezidentinin 1915-ci il hadisələrini “soyqırım” olaraq elan etməsini istəyirdi. 2007-ci ildə də Xarici əlaqələr komitəsində eyni qərar qəbul edilmiş və o zaman qətnamənin lehinə 27 səs verilmişdi. 2010-cu ildəki səsvermədə qətnamənin 23 səs toplanmasını protokollarla əlaqələndirənlər də oldu. İddialara görə, komissiyadakı bəzi nümayəndələr Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı prosesə zərər verməmək üçün qətnamə əleyhinə səs verdi. İstər Obama hökumətinin qətnamənin komissiyadan keçməsini əngəlləmək üçün ləng hərəkət etməsi, istərsə də qətnamənin komissiyadan keçməsindən sonra Davudoğlunun “ABŞ Türkiyənin təzyiqlərə boyun əyəcəyini düşünürsə, yanılır” ifadəsi komissiyada qəbul edilən qərarın təzyiqlə məqsədli olduğunu ortaya qoyur. Lakin komissiyanın qəbul etdiyi bu qətnamə Türkiyəyə istər protokollar, istərsə də 1915-ci il hadisələri ilə əlaqədar ABŞ və Obamanın mövqeyinə qarşı reaksiya vermə fürsətini yaratdı. Türkiyənin bu sərt reaksiyası bir tərəfdən Türkiyənin Qarabağ məsələsində qəti mövqeyini yenidən ortaya qoymasına stimül verdiyi halda, digər tərəfdən aprelin 24-də “soyqırım” sözünü istifadə etmək istəməyən Obama üçün bir bəhanə də ola bilər.

Bu qətnamə özlüyündə Qarabağ prosesini sürətləndirdi. Qətnamənin qəbulundan sonra Ə.Davudoğlu Qarabağ şərtini daha sərt sözlərlə ortaya qoydu. Bundan başqa, Madrid prinsiplərinin yenilənmiş variantını Azərbaycan tərəfinin

qəbul etməsi, Ermənistan tərəfinin isə qəbul etməməsi, Qarabağ məsələsində Türkiyə və Azərbaycanın sərt mövqeyi və Rusiya-Azərbaycan münasibətlərində yaşanan müsbət irəliləyiş Ermənistana qarşı təzyiqləri artırma bilər. Minsk qrupu həmsədrlərinin Azərbaycanın qəbul etdiyi Madrid sənədinin yenilənmiş variantının müzakirəsi üçün sadəcə Ermənistana səfər etməsi və həmsədr ölkələrin bu ölkənin rəsmiləri ilə görüşdən sonra bir açıqlama verməməsinə baxmayaraq, Ermənistanın xarici işlər naziri Nalbandyanın “biz 2007-ci ildəki Madrid sənədini qəbul edirik” açıqlaması⁴⁶ Ermənistana qarşı artan təzyiqlərin ilkin işarələri ola bilər. Türkiyənin daxili siyasətinə təsirini nəzərə aldığımız zaman 2011 və 2012-ci illərdə seçkilərin keçiriləcəyi səbəbindən önümüzdəki 2 il ərzində protokolların təsdiqlənmə ehtimalı olduqca azdır. Lakin 1915-ci il hadisələrinin 100-cü ildönümü olan 2015-ci ildə Türkiyəyə qarşı təzyiqlər arta və bu səbəbdən həmin il protokollar la bağlı kritik tarix ola bilər.

Protokolların təsdiqlənməsi prosesi ləngisə də, Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı münasibətlər normallaşmağa doğru davam edir. Türkiyə bu prosesin dayandırılacağı təqdirdə bir daha başladıla bilməyəcəyini qeyd edir. Digər tərəfdən Türkiyə protokolları bir kart olaraq həm Ermənistana, həm də Obama administrasiyasına qarşı istifadə edir.

Qarabağ şərtinin ermənilərin iddia etdiyi kimi türk xalqının və Azərbaycanın reaksiyasından sonramı gündəliyə gətirildiyi, yoxsa protokolların imzalandığı mərasimdəmi Ermənistana bildirildiyi dəqiq deyil.⁴⁷ Lakin Türkiyə mətbuatında yazılanlar və bu ölkənin rəsmi şəxslərinin açıqlamaları Türkiyənin protokolları imzalayarkən Qarabağ məsələsindən bir tərəfdən Ermənistanı cəsarətləndirmək (Qarabağ məsələsinin həlli üçün addım atmaq məqsədilə), digər tərəfdən isə Minsk qrupu həmsədr ölkələrinin Ermənistana təzyiqlərini artırmaqları üçün istifadə etməyi hədəflədiyi düşünülməkdədir.⁴⁸ Yəni Türkiyə protokolları imzalayarkən Qarabağ şərtini tamamilən diqqətdən kənar qoymamışdır.

---

⁴⁶http://www.panarmenian.net/eng/politics/news/46190/RA_MFA_Madrid_Principles_were_adopted_by_Armenia_as_

⁴⁷ Mehmet Ali Birand. Gizli görüşmələrdə kim kimi aldatdı? Hürriyyət (03 aprel 2010)

⁴⁸ Gürkan Zengin. Rusya, Türkiyə'yi aldatıyor mu? Star (9 mart 2010)

Protokolların imzalanmasından və Baş nazir Ərdoğanın 2009-cu ilin may ayında Azərbaycan Milli Məclisində etdiyi çıxışından sonra Türkiyədən Qarabağ şərti ilə bağlı fərqli açıqlamalar da gəldi. Bu isə ekspertlərin Türkiyə Qarabağ şərtini dəyişdirir (yumuşaldır) şəklində fikirlər səsəndirməsinə səbəb oldu. Xüsusən Baş nazir Ərdoğanın 2010-cu ilin aprel ayında Vaşinqtonda keçirilən nüvə təhlükəsizliyi üzrə sammitdən qayıdarkən, “Ermənistan Qarabağı boşaltmağa Ağdam və Füzulidən başlaya bilər”⁴⁹ şəklindəki açıqlaması Türkiyə və Azərbaycan mətbuatında Türkiyə Qarabağ şərtini iki rayonla əvəz etdi qənaətli təhlillərin aparılmasına səbəb oldu. Lakin Baş nazir Ərdoğanın açıqlamasının sətiraltı mənalara diqqət yetirdiyimiz zaman Türkiyənin Qarabağ şərtini iki rayonla əvəz etmədiyini görürük. Türkiyənin Xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlunun 2010-cu il mayın 4-də Türkiyə mediasına verdiyi müsahibədə “Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı sərhədlərin açılması üçün ilk növbədə İrəvan işğal etdiyi bölgələrdən çəkilməli, Bakı bu addımdan razı qalmalı və sonra Azərbaycan-Ermənistan sərhədi açılmalıdır”⁵⁰ şəklində açıqlaması Türkiyənin sərhədlər siyasətinin Bakı mərkəzli olduğuna işarədir. Göründüyü kimi, Davudoğlunun bu açıqlaması Ərdoğanın Azərbaycan Milli Məclisində “Qarabağ- da işğal bitmədən sərhədlər açıla bilməz” şəklində səsəndirdiyi fikirdən nisbətən fərqlənir. Lakin burada mühüm olan Azərbaycanın Qarabağ siyasətinin Türkiyə tərəfindən dəstəklənməsidir. Çünki Azərbaycan da işğal altındakı rayonların boşaldılması qarşılığında Ermənistanla sərhədlərini açma biləcəyini qeyd etmişdir. Bakının istəklərinin əks olunduğu hər hansı bir razılaşma isə hələ də Ermənistan tərəfindən qəbul edilməmişdir.

Ermənistanla münasibətləri normallaşdırmaq məqsədilə Türkiyənin atdığı tək tərəfli addımlar Ermənistan tərəfindən ABŞ-ın təzyiqi ilə verilən tək tərəfli güzəştlər kimi başa düşüldü. Ermənistanın bu düşüncəsi protokolların təsdiqlənmə prosesinə də öz təsirini göstərdi və Ermənistan ABŞ-ın təzyiqi ilə Türkiyənin protokolları təsdiqləyəcəyini düşündü. Ermənistan bu protokollardan Türkiyənin ilkin şərtlərinin ortadan qalxmasına və sərhədlərin açılmasına nail olmaq üçün istifadə edir

---

⁴⁹ Başbakan Erdoğan`dan önemli açıklamalar. Sabah (14 aprel 2010)

⁵⁰ Can Dündar. Davudoğlu Oxford`dan hangi kitabı aldı? Milliyet (4 may 2010)

və bundan cəsarətlənərək həm Türkiyəyə, həm də Azərbaycana qarşı daha sərt mövqe nümayiş etdirir.

Ermənistan Qarabağla bağlı danışıqlarda aprelin 24-dən əvvəl güzəştə getmək istəmədi. Çünki aprelin 24-dən əvvəl Obamanın soyqırım kartının işləyəcəyini, yəni Obamanın soyqırım deməməsinə qarşılıq Türkiyənin protokolları təsdiqləyəcəyini düşündü. Protokollar təsdiqlənmiş olsaydı, Ermənistana qarşı ən ciddi təzyiq vasitəsi olan sərhədlərin açılması məsələsi ortadan qalxacaqdı. Lakin proses Ermənistanın istədiyi kimi irəliləmədi və ermənilərin 24 aprel ümidi puç oldu. Bu isə o deməkdir ki, Ermənistanın ümidləri tükənir. Madrid prinsiplərinin yenilənmiş variantını Azərbaycanın qəbul edib, Ermənistanın qəbul etməməsi Ermənistanın vəziyyətini daha da çətinləşdirə bilər.

İstər Ermənistanın siyasi maneələri, istərsə də daxildən və xaricdən gələn ciddi təzyiq və tənqidlərə baxmayaraq, Türkiyə hökuməti protokollara sala bilmədiyi Dağlıq Qarabağ şərtindən imtina etmədi və Azərbaycanla strateji müttəfiqliyini bir daha sübut etdi. Ermənistanla protokolları imzalayan Türkiyə erməni problemini “soyqırım” iddiaları xaricinə çıxararaq müdafiədən müzakirəyə keçmək istədi. Protokollar məsələsinə münasibətdə erməni diaspor təşkilatları ikiye bölünsə də, hər iki qrup “soyqırım” məsələsində eyni düşüncədədir. Bundan əlavə, xüsusən ABŞ-da ən güclü erməni diaspor təşkilatları protokolların imzalanmasına qarşı çıxmışdır. Elə bu səbəbdən Ermənistanla protokolları imzalayan Türkiyə beynəlxalq aləmdə “soyqırım” qərarlarının qarşısını alacağını düşünsə də, qısa zamanda bunun mümkün olmadığını anladı.

Lakin Türkiyə bu protokolları erməni diasporuna 1915-ci il hadisələrini “soyqırım” olaraq tanıyacağını söz verən Obamaya qarşı bu istifadə etdi. Eyni zamanda, Türkiyə hökumətinə görə, protokol siyasətinin nəticəsi barədə danışmaq hələ tezdir və bunun üçün vaxta ehtiyac vardır. Nəticədə, Türkiyə protokolları imzalayaraq böyük bir risk etdi. Onun istədiyi nəticənin alınb-alınmayacağı bilinmir. Türkiyənin Ermənistanla protokolları imzalaması onun ilkin şərtlərinin ortadan qalxması mənasına gəlmir. Əslində, Türkiyə hökumətinin protokolları imzalamaqda

məqsədi Ermənistanın Türkiyəyə qarşı tələblərini ortadan qaldırmaq və Qarabağ məsələsinin həlli üçün fərqli bir taktika həyata keçirməyə çalışmaqdır.

Digər tərəfdən protokolların Türkiyə-Ermənistan münasibətlərində müsbət bir əhvali-ruhiyyə yaratdığını da söyləmək mümkündür. 1915-ci ildən indiyədək böyük güclərin təsiri ilə ermənilər türkləri və Türkiyəni təhlükə mənbəyi olaraq görmüşlər. Türkiyə ermənilərlə bu vaxta qədər danışıqlar aparmamaqla erməni millətçilərinin iddialarını doğrultmuş, Ermənistan ermənilərini diasporun və böyük güclərin təbliğati qarşısında, Türkiyə və türklərlə yaxşı əlaqələr qurmaq istəyənləri millətçilər qarşısında tək qoymuşdur. Türkiyənin düşmən görüntüsü davam etdiyi üçün bütün ermənilər türk düşmənçiliyi ideyası ətrafında birləşmişdir. Bu isə erməni xalqında Türkiyə və Azərbaycan barədə fikirlərin parçalanmasını çətinləşdirmişdir. Belə ki, münasibətlərin normallaşma prosesi və protokollar məsələsi göstərmişdir ki, ermənilər arasında ciddi fikir ayrılığı yaratmaq mümkündür. Lakin bu fikir ayrılığı “soyqırım” və Dağlıq Qarabağ nöqtəsində deyil, protokollar nöqtəsindədir. Yəni bəzi mütəxəssislərin iddia etdiyi kimi, protokollardan sonra ermənilər arasında yaranmış fikir ayrılığı “soyqırım” və Türkiyədən torpaq tələbi ilə bağlı deyil, protokolların mövcud şərtlər altında imzalanıb-imzalanmaması məsələsi ətrafındadır.

Türkiyə hökuməti Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunmadan protokolları parlamentdə ratifikasiya etməmə siyasətində israr edərsə, həm Azərbaycanın, həm də Türkiyə müxalifətinin protokollara qarşı etirazlarından narahat olmamalıdır. Bu etirazlar AB və ABŞ-ın təzyiqlərinə qarşı Türkiyə hökumətinin mövqeyini gücləndirir. Digər tərəfdən, Türkiyə protokolların TBMM-dən keçməsi üçün daxili siyasətində süni psixoloji vəziyyət yaratmamalıdır. Eyni zamanda, Dağlıq Qarabağ məsələsində həqiqi mənada bir irəliləyiş olmadan, yəni Ermənistan hərbi birləşmələri Azərbaycan torpaqlarından çıxmadan protokollar TBMM-də ratifikasiya olunmamalıdır.

Qurulduğu 1918-ci ildə ərazisi 9 min km² olan Ermənistan 20-ci illərdə Zəngəzur və Göyçə mahalını da torpaqlarına qataraq sahəsini 29 min km² -ə çatdırmışdır. Dağlıq Qarabağı işğal edən, Türkiyə və Gürcüstana qarşı ərazi iddiası olan Ermənistan bu yolla öz ərazisini genişləndirməyə çalışır. Bu səbəbdən bağlı

sərhədlər siyasətini qonşularına qarşı kin və nifrət üzərində quran və xarici dəstəyi işğala sərf edən erməni millətçilərini və dövlətini “ağıllandırmaq” üçün bir vasitədir. Yəni bağlı sərhədlər Ermənistanın işğalçı siyasətinin dayandırılmasıdır. Əgər sərhədlər siyasəti uğurla nəticələnməzsə, Ermənistan bu işğalçılığını davam etdirə bilər. Ermənistan siyasətçilərində bu siyasət anlayışı dəyişmədən sərhədlərin açılması Ermənistanı daha da cəsarətləndirəcəkdir.

Ermənistanın Türkiyəyə qarşı tələblərində mövqeyini zəiflədəcək bir protokolu imzalaması sərhədlərin 16 il bağlı olmasının nəticəsidir. Bu mənada bağlı sərhədlər siyasətinin bir nəticə vermədiyini iddia etmək doğru deyildir. Amma sərhədlərin açılması üçün Türkiyə tərəfindən irəli sürülən Dağlıq Qarabağ şərti hələ də Ermənistan tərəfindən qəbul olunmamış və bu ölkə 1915-ci il hadisələrini beynəlxalq aləmdə “soyqırım” kimi tanıtdırma siyasətindən əl çəkməmişdir. Türkiyənin başladığı proses Dağlıq Qarabağ məsələsi həll olunmadan sərhədlərin açılması ilə nəticələnersə, Dağlıq Qarabağda işğal bitirmək üçün Azərbaycanın müharibədən başqa yolu qalmaya bilər. Ermənistanın sərhədlərin açılmasına daha çox ehtiyacı olduğu bir vaxtda qarşılığı alınmadan sərhədlərin açılması regional sülhə zərbə olar.

Fəsil 2. 2003-2013-cü illərdə AKP hakimiyyətinin Yaxın Şərq siyasəti

2.1. Türkiyə və ərəb dünyası

Tarix boyunca böyük mədəniyyətlərə və əhəmiyyətli hadisələrə səhnə olan Yaxın Şərq qitələrarası vəziyyəti və coğrafi mövqeyi ilə əhəmiyyət qazanmışdır. Avropa qitəsi Anadolu yarımadası üzərindən Orta şərqə uzanmaqdadır. Asiyadan İran-Anadolu istiqamətindən Avropaya nəqliyyat mümkün olduğu kimi, şərqdən Mesopotamiya üzərindən gələn yollar Şərq Aralıq dənizinə və Sina yarımadası üzərindən Misirə və Afrika qitəsinə birləşməkdədir. Eyni şəkildə, Şərq Aralıq dənizi sahillərindəki müəyyən başlı yolların Anadolu və İraq-İran üzərindən Asiya qitəsi içlərinə doğru uzanması Orta şərqin dəyərini artırır.

Türkiyə yaxşı idarəçilik, hüququn üstünlüyü, hesab verə bilmək, qadın-k kişi bərabərliyi, liberal iqtisadiyyat, regional əməkdaşlıq və terrorizmlə mübarizə sahələrində öz təcrübələrini təməl alan bir Orta Şərq vizyonuna malikdir. Buna görə də xüsusən Avropada əməkdaşlıq proseslərinə qatılan və Balkanlar ilə Qara dənizdəki regional forumlara liderlik edən Türkiyənin əldə etdiyi qiymətli təcrübələrin paylaşılması imkanını da təqdim edir. Uzun müddətdir bölgəsində müsbət dəyişikliyin güclü bir müdafiəçisi olan Türkiyə, bölgə ölkələrinin xüsusi islahat söylərini dəstəkləyir. Türkiyə bu istiqamətdə, bölgədəki iqtisadi, siyasi və ictimai şərtlərin yaxşılaşdırılması baxımından böyük ümid vəd edən mövcud yerli cəhdləri təşviq etməkdə və dəstəkləməkdədir.⁵¹ Türkiyə bölgədə qalıcı sülh və sabitliyin təmin edilməsi yolunda ortaya çıxan fürsətin tərəflər qiymətləndirilməsini güclü bir şəkildə təşviq edir. Barış dövrünü irəliyə aparmaq üçün tərəflər tələb olunacaq hər cür köməyi etməyə hazır olduğunu hər vəsiləylə bildirməkdədir. Yaxın Şərq coğrafiyası sahib olduğu enerji ehtiyatları ilə dünyanın ən həssas bölgələrinin başındadır. Bölgədə otuz il ərzində meydana gələcək hadisələr əvvəlcə və ən çox Türkiyəni təsir edəcək. Bu səbəblə bölgədəki mövcud vəziyyət və gələcək proqnozlaşdırılması və bölgənin gələcəyi Türkiyə üçün əhəmiyyətlidir. Bölgədə Türkiyənin qeydsiz qalmasını maneə

⁵¹ Akbaş, Zafer (2012), Ortadoğu'da Değişim Süreci ve Türk Dış Politikası, *Akademik Yaklaşımlar jurnalı*, 3(1),

törədəcək xüsusiyyətdə iqtisadi və ictimai hadisələr meydana gəlir. Yaxın Şərq bölgəsi ölkələrində əvvəlcə iqtisadi islahatlara ehtiyac duyulur. Neft gəlirləri ilə neft zəngini olaraq qəbul edilən bölgə iqtisadi baxımdan qlobal sahədə böyüməmiş və inkişafdan heç pay ala bilməmişdir. Siyasi quruluş, qeyri-sabitlik və təhlükəsizlik problemləri bunun başlıca səbəbidir. İqtisadiyyat neft gəlirlərindən həddindən artıq asılıdır. İqtisadiyyatda fərqliləşmə yoxdur.

Son illərdə Türkiyənin Orta Şərq məsələlərinə marağında gözlə görülər bir artım olduğu deyilə bilər. Bu artımın ən konkret göstəriciləri Türkiyə ilə bölgə ölkələri arasında tez-tez prezident, baş nazir, xarici işlər naziri və digər üst səviyyə səlahiyyətli şəxslərin səviyyəsində baxılıb reallaşması; Orta Şərqi maraqlandıran əhəmiyyətli mövzularda Türkiyənin diplomatik cəhdlərinin artması; Türkiyənin İran və Suriya ilə əlaqələrini inkişaf etdirməsi; İraq, Fələstin və Livandakı hadisələrdə rol oynama sayıdır. Türkiyənin Orta Şərqdə daha aktiv bir siyasət izləmə sayının əsas səbəbinin Türkiyənin yaxın ətrafında yaşanan regional dəyişmə ilə Türkiyənin daxili siyasətində yaşanan dəyişmənin kəsişməsi olduğu deyilə bilər.

11 sentyabr hücumları, İslam dünyası və ABŞ arasında onsuz da var olan gərginliyinin yaxşıca cəmləşməsinə səbəb oldu. İslam və müsəlmanlar dünya səviyyəsində zənn altında qalarkən, Amerika Birləşmiş Ştatları, Əfqanıstan üzərində bir döyüş başlatdı, İraqa qarşı bir hərəkət hazırlığına giriş və İsraililər ikinci Fələstin intifadasını əzmək üçün yaşıl işıq yandırdı. İslamın mübtədası edilmək istənən döyüşlər və terror ilə çalxalanan dünyada, AKP-nin iqtidara gəlişi müasir dünyada müsəlman olmanın mənası və İslam baxımından yeni bir regional başlanğıc təşkil etdi. AKP-nin 2002 parlament seçkilərindəki müvəffəqiyyəti bütün dünyada olduğu kimi, Ərəb dünyasında da heyratla qarşılandı. AKP-nin bu yüksəlişi ilə əlaqədar başlıca nəzəriyyələr; ziddiyyətli bir İslamçı partiya, dünyəvilik zəmini üzərindən hərəkət edən Amerikanvari bir İslami hərəkət növündən fərqliliklər ifadə edirdi. Ancaq Ərəb dünyasının tərəfləri yavaş yavaş fərq etməyə başladı ki, tək-cə Türkiyə deyil, bölgə yeni bir dövrün başlanğıcında idi.⁵²

---

⁵² Bilhan, Murat, "Türkiyə'nin Ortadoğu Politikası Nedir? Ne Olmalıdır?"

Mənşələri Rifah Partiyasına dayanan AKP qurucuları əlbəttə ki, bilinməyən fiqurlar deyildi. Bu səbəblə, AKP-nin dünyəvi dövlət ilə ayaqlaşması mübarizəsi Ərəb islamçıların üçün gerçək bir çevrilməsi təmsil edirdi. AKP-nin siyasi İslamın quruluşunda böyük bir təkamül meydana gətirdiyi və Türk cəmiyyət quruluşundakı mühafizəkar dəyişməsi də gözlər önünə sərən bu meydan oxuma, İslamçı olmayanların gözündə çox daha böyük bir mənə ifadə edirdi.

AKP-nin 2002 seçkilərindəki bu müvəffəqiyyəti, Türkiyədəki səs-küyə səbəb olmaqla yanaşı, qonşu ərəb dünyasının respublika tarixində bu zamana qədər görülməmiş şəkildə marağını Türkiyəyə çəkdi. Türkiyə ilə ərəb ölkələri arasında iş, investisiya və ticarət əlaqələri, gərək rəsmi müqavilələrin bir nəticəsi olaraq, istərsə də xüsusi cəhdlər vəsiləsiylə, daha əvvəl görülməmiş səviyyədə böyüdü. Türkiyə, 2006-cı il döyüşündən sonra qurulan Cənubi Livandakı çox millətli təhlükəsizlik gücünün əhəmiyyətli bir parçası oldu. Bu, BMT-nin çətiri altında da olsa, Türk əsgərinin 1-ci dünya müharibəsinin sona çatmasından sonra ilk dəfə bir ərəb ölkəsində konuşlanması mənasını verirdi. Eyni zamanda, Ankara və Ərəb paytaxtları arasında əlaqələr heç olmadığı qədər sıx bir hal aldı. Bunun xaricində Türkiyə və Suriya arasında uzun müddətdir davam edən problemlər həll edilməyə başladı və iki ölkə arasında sərbəst ticarət razılaşması imzalandı. Və Türkiyə, Suriya-İsrail danışıqlarında birbaşa rol oynadı. Ancaq AKP-nin Ərəb dünyasındakı bu sürətli irəliləyişi əlbəttə heç problemsiz reallaşmadı.⁵³

Türkiyənin Yaxın Şərq siyasətini dəyişməsi AKP ilə başlamaq doğru deyil. 1990-cı illərin sonunda və 2000-ci illərin əvvəllərində üçlü koalisiya hökumətləri əsnasında xarici işlər naziri İsmayıl Cem dövründə Türkiyə Orta Şərqə olan marağını artırmışdı. Bu dövrdə istər İsrail-Fələstin problemi, istər Suriya ilə əlaqələrdə əhəmiyyətli addımlar həyata keçirilmişdi. Lakin Orta Şərqdəki daxili dinamiklər və regional statusdan böyük bir dəyişiklik olmaması, Türkiyənin Orta Şərqə artan

---

http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/turkiyenin_ortadogu_politikasi_nedir_ne_olmalidir_266c9ce9-fc79-4039-89f8-88cd7654fafa.pdf, (16.12.2014)

⁵³ Erdurmaz, Ali Serdar, "Libya ve Kaddafi Sonrası Dönem, Asıl İş Şimdi Başlıyor", http://www.academia.edu/1192443/Libya_ve_Kaddafi_Sonrası_Dönem_Asıl_İş_Şimdi_Başlıyor, (14.12.2014)

marağının böyük bir dinamizmin çevrilməsinə səbəb olmuş ola bilər. Buna qarşılıq 2002-ci ildə İraq Döyüşü əvvəli Orta Şərqdəki hərəkətli mühit və 2003 –dən sonra tarazlıqların dəyişməsi Türkiyədəki daxili siyasi dəyişməyə də bərabər düşmüşdür. Yəni regional mübadiləsi və Türkiyədəki siyasi inkişafın eyni zamanlarda reallaşması AKP-nin yeni Orta Şərq görüntüsünü ön plana çıxarmışdır. Ancaq, əlbəttə, AKP ilə Türkiyənin həm daxili siyasətində, həm də xarici siyasətində başlayan yeniliklərin özünə xas tərəfləri var.

AKP hökumətinin məşğul olmaq məcburiyyətində olduğu problemlərdən ən əhəmiyyətlilərindən biri İraqda yaxınlaşan Amerika işğalı oldu. İraqa yeni bir Amerika hücumunun gündəmə gəldiyi 2001-ci ilin sonlarından etibarən Türkiyə, 1990-cı illər boyunca mənimsədiyi siyasətə uyğun şəkildə, İraqın bölünməsinə qarşı olduğunu, bölgədə bir Kürd dövləti qurulmasına icazə verməyəcəyini və İraqdakı türkmənlərin qorunmasının prioritetləri arasında olduğunu açıqlamış, sonrasinda kürd dövlətinin qurulmasını döyüş səbəbi sayacağını elan etmişdir. 1 mart tərxisinin rədd edilməsindən sonra Türkiyənin ABŞ-ın siyasətlərindən duyduğu narahatlıq böyüdü. Çünki Türkiyənin dəstək verməməsi ilə ABŞ bölgədə ən yaxın müttəfiq olaraq kürdləri tapdı. Bundan sonra Türkiyənin həssaslıqları geri plana atılaraq qırmızı xəttlərinin pozuntu edildiyi bir çox hadisə reallaşdı.⁵⁴ Türkiyə bölgədəki mənfi inkişafı qarşısını almaq üçün xaricdən bəzi cəhdlər etdi. Məsələn, "İraqa Qonşu Ölkələr 'yığıncaları təşkil edildi. İraq müharibəsindən sonra İraqa tətbiq olunan embarqonun qalxması ilə ticarət və tikinti sektoru kimi müxtəlif sektorlarda Türk şirkətlərinin iş etməyə başlaması Türkiyənin İraq siyasətinə yeni bir gündəm maddəsi daha əlavə etdi. Türk parlamenti işğalın ərəfəsində, Amerika qüvvələrinin İraqa keçişini təmin edəcək qüvvələri rədd etməyi böyük alqış aldı. İraq işğalı Türkiyədə özünə yandaş-dəstək tapa bilmədi və bu da Ərəb ictimaiyyət üzərində böyük bir əks-səda meydana gətirdi. Rəcəb Tayyib Ərdoğan hökuməti, Amerikanın bölgədəki siyasətinin edəcəyi mənfi təsirləri də dilə gətirdi. Ancaq

---

⁵⁴ Davutoğlu, Ahmet, "Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007", Insight Turkey, Vol. 10, No. 1, January-March 2008.

Türkiyə İraqdakı hadisələrə daxil oldu və bu mövzuda hər zaman tutarlı bir siyasət izləməyi bacara bilmədi.

İraqdakı Amerika işğalı qısa bir müddət sonra, Türkiyə Şimali İraqdakı Amerika qüvvələri üçün əhəmiyyətli bir xətt halına gəldi. Demək olar ki, bütün digər ərəb dövlətləri kimi, AKP Türkiyəsiz də İraqdakı yeni məzhəbi və etnik səbəblərdən qaynaqlanan problemləri bilmirdi. İraqdakı təhlükəsizlik ehtiyacı səbəbiylə Türkiyəyə Washington tərəfindən sünni bölgələrə əsgər göndərməsi təklif edildi. Ankara bu dəvəti qəbul etdi və beləcə İraqdakı qrupların güclü müxalifəti ilə qarşılaşdı. Türkiyə təbii olaraq, bölgədəki kürd qruplara Amerika tərəfindən verilən dəstək üzündən narahat oldu ancaq şimal İraqı bir sığınacaq halına gətirmiş olan PKK ilə mübarizə mövzusunda atacağı addımlardan əmin görünürdü. Türkiyə 2007-ci ilin sonlarında Şimali İraqdakı PKK düşərgələrinə hərbi bir əməliyyat təşkil etdi. AKP hökuməti Ağ Evə və Maliki hökumətinə etdiyi bir ziyarət ilə bu vəziyyətə zəmin hazırlamışdı onsuz da.

İraq müharibəsindən sonra Orta Şərq qaynaqlı inkişaf Türkiyə üçün daha böyük təhdid qaynaqları yaratdı. Bu təhdidlər belə sıralana bilər:

- İraqda mərkəzi nüfuzun zəifləməsi, İraqlı kürdlərin ölkənin şimalında böyük ölçüdə mərkəzdən fərqli hərəkət edən bir federal bölgə qurması və etnik-məzhəb vətəndaş müharibəsi səbəbiylə bu ölkənin parçalanması nəticəsində Şimali İraqda bir Kürd dövləti qurulması ehtimalı;
- ABŞ rəhbərliyinin təpədən enicisi "demokratikləşdirmə" anlayışının yaratdığı rejim dəyişikliyinə sabitliyi pozacağı ehtimalı;
- İraqda başlayan vətəndaş müharibəsinin, sünni-şiə qarşılıqlı formasında bölgəyə yayılacağı və Türkiyənin də içində çəkiləcəyi bir xaos doğurması ehtimalı;
- 1990-cı illərin sonunda məğlub olduğu düşünülməyən PKK-nın, Şimali İraqda tapdığı uyğun mühit sayəsində 2004-cü ildən etibarən hərəkətlərini artırması;
- Əfqanıstan, İraq, Fələstin və Livandakı inkişaf nəticəsində İranın az qala ən güclü regional aktor halına gəlməsi.⁵⁵

---

⁵⁵ Sedat LAÇINER "Türk dış politikası" Ankara 2009

Türkiyənin Fələstin probleminə dair olan davranışı da bölgədə əks-səda oyandırdı. Baş nazir də daxil olmaq üzrə, türk hökumətinin spikerləri bir çox dəfələr İsrailin Fələstin qarşısındakı sərt mövqeyini etiraz edən şərtlərdə tapıldı. Ərdoğan, 2005-ci ildəki Ramallah ziyarətinin ardından İsrail lideri Ariel Şaron ilə bir araya gəldi. Türkiyə bir neçə ay sonra isə Pakistanlı və İsraili səlahiyyətli arasında təşkil edilən əhəmiyyətli bir yığıncağın təşkilatında vasitəçi oldu.⁵⁶ AKP hökuməti Amerika və İsraildən gələcək reaksiyaları balanslamaq vasitəçiliyi ilə 2007-ci Qəzza-Ramallah sürtüşməsinə qədər Həmas hökuməti ilə olan əlaqələrində məsafəli oldu. Həmas lideri Xalid Məşəl, fevral 2006-cı ildə Ankaraya gəldi. Ərdoğan tərəfindən deyil xarici işlər naziri Abdullah Gül tərəfindən qarşılandı. Görüş xarici işlərində deyil AKP ümumi mərkəzində reallaşdı.

Ərəb ictimaiyyət tərəfindən baxıldığında AKP hökumətinin siyasəti hər zaman aydın deyildi. Təhsilli ərəblər Ərdoğan hökuməti altındakı Türkiyənin iqtisadi böyüməsini və bölgədə oynadığı rol qarşısını görürdülər. Yenə ərəb ictimaiyyəti Fələstin problemi qarşısında Türkiyədən daha az pragmatik davranan, primitiv bir güc olmasını gözləyirdi.⁵⁷

Yeni dövrdə Türkiyənin İsrail ilə gəlinən nöqtədə yumşalmağa istiqamətli bir vəziyyət nəzərə çarpmır. Türkiyə burada son dərəcə qərarlı, sərt və dəqiq bir siyasət yeritdiyi aydın görülür. Bu səbəbdən İsraildə bir mövqe dəyişikliyi olmadığı müddətcə və bəlkə də bir rəhbərlik dəyişikliyi olmadığı müddətcə Türkiyənin İsrailə istiqamətli siyasətinin yumuşayacağı görüşündə deyilik. İsrail tərəfi Türkiyənin bu sərt mövqeyinə çəkindirə biləcəyini bir mənada düşünməkdədir. Burada İsrailin inandırıcılıq istiqamətində bəzi arqumentlərdən hərəkət edərək Türkiyəni inandırıcı görməməkdə və bu səbəbdən Türkiyənin İsrail siyasətində yumşalmağa gedəcəyini düşünməkdədir. Bir mənada İsrailin bu mövqedə az da olsa həqiqət payı var. Türkiyənin təyin olunmuş Orta Şərq siyasəti Türkiyəyə həm risk həm də üstünlük təmin etməkdədir. ABŞ-ın soyuq müharibədən sonrakı türk xarici siyasəti üzərinə iki istiqamətli təsiri olmuş, bu vəziyyət izlənen qərb tərəfdarı siyasətlər üzündən

⁵⁶ Baskın Oran “Türk dış politikası”, III cild, İstanbul 2013, s. 568-583

⁵⁷ Ahmet Davutoğlu “Strateji gerinlik”, İstanbul 2001, s. 386

müsəlman ölkələrlə əlaqələri mənfi təsirlərkən digər tərəfdən də ABŞ və Qərb ölkələrlə bazarlıq etmə imkanını da əlində tapmışdır.

Türkiyənin ənənəvi siyasəti arasında Yaxın Şərq ölkələriylə təşkilati bazda əlaqə qurma mövzusunda tərəddüd içində olması, xüsusilə ABŞ və Qərb müttəfiqlərin öz istəkləri istiqamətində bölgədə siyasət həyata problemlər ortaya çıxarmaqdadır, məsələn bölgəyə istiqamətli bir müdaxiləyə Türkiyənin də qatılmasını tələb etdiklərində Ankara çətin vəziyyətdə qalır. Türkiyə xüsusilə, regional böhranlar, Qərblə birlikdə hərəkət etməsi, bölgə ölkələriylə olan maraqların zədələnməsinə gətirib çıxaracağından izləniləcək siyasətlərdə daha diqqətli olması lazımdır.

Türkiyə gözləntiləri çox yüksəltmişdir. İstər kürd problemi, istərsə də yeni konstitusiyaya istehsal prosesi var. Hər yeni yerləşdirmə problemlidir. Bu səbəbdən bunlar Türkiyəni daxili ictimaiyyətdə istiqrarsızlaşdırma biləcək mövzular olaraq qarşımızda dayanmaqdadır. Eyni zamanda, Türkiyənin əli Orta Şərq sahəsində sanıldığı qədər sərbəst deyil. Bazarlıq mövzularında həmişə önünə çıxarılan Kipr problemi, Ermənistan, erməni Diasporası problemi, mövcud Suriya ilə əlaqələr, İran ilə əlaqələr kimi bir problem Türkiyənin ayağında bir qandal kimidir. Bunlar Orta Şərqdə rahat hərəkət etməsini maneə törədəcək əhəmiyyətli məqamlardır. Xüsusən, hadisənin bir də maliyyə ölçüsü vardır. Sabah o bir gün bu Orta Şərq ölkələri demokratiya və azadlıqları yerləşdirmə adına Türkiyənin qapısını döydüklərində bizə 10-15-20 milyard dollar ver dediklərində Türkiyə həqiqətən bunları cibindən çıxarıb verə biləcək ola bilərmi? 1990-cı illərin başında SSRİ-dən xilas olan türk respublikalarının bir sıra tələbləri olmuşdur. Əhməd Davudoğlunun da ifadə etdiyi kimi, Türkiyə son iki əsrin ən əhəmiyyətli strateji konjonkturlarından birini soyuq müharibə sonrasında tutmuşdu; ancaq müxtəlif çatışmazlıqlar, zəifliklər, hazırlıqsızlıqlar bunun kifayət qədər dəyərləndirilməsinə səbəb oldu. Maliyyə cəhətdən Türkiyədən dəstək istədilər. Lakin Türkiyənin verəcəyi maksimum pul 100 milyon dollarlarla ifadə edilən kiçik rəqəmlər olmuşdur və bunlar da heç bir mənə ifadə etməmişdir. Bu səbəbdən 1990-cı ildən sonrakı gözləntilərin çox yüksəlmiş olması böyük xəyal qırıqlıqlarına yol açmışdır. Ancaq bu anda Türkiyənin qarşısında

yeni bir şərait vardır. Türkiyə soyuqqanlı, rasional və ancaq vizion sahibi bir xarici siyasət tətbiqiylə özünə ciddi bir manevr sahəsi açə bilər.

İqtidara gəlidi 2002-ci ildən bəri AKP, Türkiyənin Orta Şərqə dönük siyasətini həm üslub, həm də öz etibarilə dəyişdirdi. Ancaq bu siyasətin nə dərəcədə yeni olduğı, Orta Şərqdəki qonşulara digərlərindən fərqli davranılıb davranılmadığı, xüsusilə müsəlman və hətta İslamçı bir dinamika var olub olmadığı və bu siyasətin Türkiyənin NATO və AB ilə ikinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdən bu yana davam edən uzunmüddətli müttəfiqlik əlaqələrinin yerinimi aldığı yoxsa bu əlaqələri tamamlayıcı xüsusiyyətdəmi olduğu mövzularında müzakirələr sürməkdədir. Qabaqda gələn AKP aktyorlar arasında baş nazir Rəcəb Tayyib Ərdəğan, prezident Abdullah Gül və xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu var. Mərkəz sağ və dindar zehniyyətli bu liderlər, xüsusilə Ərdəğan və Gül dini yönümlü köhnə Rifah Partiyasında (RP) ön sıralarda çalışdıqları gənclik illərində islamçı axınlara ən azından simpatiya bəsləyirdilər. Bu liderlərin hamısı Türkiyənin müsəlman və Şərq qonşularına qarşı ənənəvi Qərb müttəfiqlərinə olduqlarından fərqli daha isti və yaxın münasibət bəsləyirdilər. Baş nazir Ərdəğan 2009cu ilin yanvar ayındək dörd il boyunca Brüsselə səfər etməmişkən özü daxil AKP qurucuları, Orta Şərq ölkələrini tez-tez ziyarət etdilər. Uzun illərdir İsrailə olan günahlandırmalarının yanında Ərdəğan Qərbdə qatı olaraq xarakterizə edilən Orta Şərq aktorlarından böyük maraq bəsləndiyini gördü. Ötən on il ərzində Türkiyə xarici siyasətinin açar rol oynayan akтору, xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu oldu. Türkiyənin sahib olduğu gücün təməl qaynaqları olaraq gördüyü tarix və coğrafiya mövzularında yazan bir alim olan Davudoğlu 2003-cü ildə baş nazir Ərdəğanın xarici siyasət baş məsləhətçisi oldu və 2009-cu ilin may ayında xarici işlər nazirliyi vəzifəsinə təyin edildi. Hal-hazırda Türkiyənin yeni aktivizminin nümunələrini gözlər önünə sərir.⁵⁸ Məqsədlərini, "demokratiyanın gücləndirilməsi" və "Türkiyəni birbaşa və ya dolaylı olaraq maraqlandıran problemlərin həll olunması" olaraq sıralayır. Qismən Makiavelli, qismən Mevlanacı olaraq xarakterizə edilən Davudoğlu gerçəkçiliklə idealizmi tarazlamağa çalışdığını söyləyir. Davudoğlu siyasəti özünü yumşaq rəftarlı prezidenti

---

⁵⁸ Ali Balcı, Türkiyə Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar, İstanbul, Etkileşim Yayınları, 2013, s. 17.

Gül ilə daha mübarizəçi baş nazir Ərdoğan arasında bir mövqedə durur. AK Partiyanın 3 noyabr 2002 tarixində iqtidara gəlməsi sonrasında Türkiyə xarici siyasətində Yaxın Şərqə prioritet verməyə başlamış və bu dövrdən etibarən bölgədə iştirak edən ölkələrlə siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq inkişaf istəyi və meyli göstərmişdir. Soyuq müharibə dövründə Yaxın Şərqdə ortaya çıxan böhranlara mümkün qədər uzaq qalmağa çalışan Türkiyə, son on ildir bölgə ölkələriylə əlaqələrini inkişaf etdirməkdədir. Bu dövrdə beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini ən çox çəkən hadisələrdən biri də Türkiyə-İran yaxınlaşmasının ABŞ və İsrail tərəfindən beynəlxalq və regional təhlükəsizliyə təhdid olaraq xarakterizə edilən İran ilə ABŞ-ın bölgədəki ən əhəmiyyətli müttəfiqi olaraq təyin oluna biləcək olan Türkiyənin yaxınlaşması "niyə" sualını gündəmə daşmış və uzun müddət Türkiyə xarici siyasətində ox sürüşməsi olub olmadığı müzakirə olunmuşdur. Bu işdə AK Partiya hökuməti dövrü etibarilə Türkiyə ilə İran arasında ortaya çıxan əməkdaşlıq və böhranların səbəbləri sorğulanır.⁵⁹ Bir başqa ifadəylə ikitərəfli əlaqələri təyin edən ünsürlərin nələr olduğu sualına cavab axtarılmaktadır. Orta şərqdə tarazlıqların yenidən formalaşdığı bu dövrdə bölgənin iki kilid dövləti olaraq xarakterizə edilən və regional siyasətlər baxımından çox əhəmiyyətli rollara sahib olan bu iki dövlət arasındakı əlaqələri analiz etmək beynəlxalq əlaqələr ədəbiyyatına, şübhəsiz, vacib bir qatqı təmin edəcək. Türkiyə İran əlaqələrinin AKP dövrünə baxıldığında Ərəb baharı ilə birlikdə yaşanan fərqliliklərə baxmayaraq ikitərəfli əlaqələrin bir uyğunlaşma içərisində irəlilədiyi görülür. Bu dövrdə ikitərəfli münasibətlər; ortaq təhlükəsizlik narahatlıqları, İraqın işğalı, Fələstin problemi kimi regional bir sıra inkişaflardan təsirlənmişdir. Bu inkişafılar ilə birlikdə ikili arasındakı iqtisadi əlaqələrdə böyük dəyişikliklər yaşanmışdır. Bunun yanında İranın nüvə işlərinin yaratdığı gərginliklər kimi Türkiyənin üçüncü tərəf olaraq daxil olduğu problemlər də Türkiyə-İran yaxınlaşmasını təmin etmişdir. Ancaq 2011-ci ildə başlayan Suriya böhranı ilə birlikdə Türkiyə-İran əlaqələrində zaman zaman problemlər yaşanmışdır.

---

⁵⁹ Yetim, Mustafa ve Kalaycı, Rıdvan (2011), Türkiyə İran İlişkileri: Sıfır Sorun mu? Nükleer Sorun mu? Akademik Ortadoğu, 5(2), s. 86-87

AKP əvvəli Türkiyə-İran əlaqələrindəki təhlükəsizlik mərkəzli yaxınlaşmanın tarixi PKK-nın qurulduğu illərə söykənir. Ancaq həm Türkiyənin edilən razılaşmalara baxmayaraq İrana istiqamətli tənqidləri həm də bölgədə Suriyanın PKK-ya aktiv dəstəyindən ötəri işlər müvəffəqiyyətə çata bilməmişdir. Suriya ilə Adana razılığın imzalanması ilə Türkiyə, PKK-ya qarşı daha güclü bir vəziyyətə gəlmişdir.

Orta Şərqdə Türkiyə böyük bir risk almışdır. Türkiyə böyük oyundan böyük qazanclar əldə edə bilər, lakin burada sərhədləri görmək lazımdır. Türkiyənin ayaqlarının yerə basması və bir az da geri çəkilməsi lazımdır. Orta Şərqdəki Türkiyə məşhurluğuna aldanmamaq lazımdır. Bunlar şərait bağlı hadisələrdir. Türkiyə bu idealist siyasətini mütləq və mütləq gücü ilə mütənasib, təyin olunmuş olan real çıxarlar ilə dəstəkləməlidir. Bunu əgər bacara və daxildən qaynaqlanan zəifliklər və xarici siyasətdəki problemlər minimuma edilə bilsə o zaman çox daha əhəmiyyətli və məhsuldar nəticələr əldə edə bilər Türkiyə.

Türkiyə yaxın gələcəkdə, nə olursa olsun bir ulus-dövlət kimi davranmağa davam edəcək və Suriya, Səudiyyə Ərəbistanı və Misir öz milli maraqlarını da etməyi davam etdirəcəklər. Digər tərəfdən, Suriya-Türkiyə sərhədinin açılması və iki ölkə arasındakı əlaqələrin gücləndirilməsi sərhədin hər iki tərəfində iqtisadi canlılığa yol açdı və Türklər və Suriyalı Ərəblər bir-birlərinə yaxınlaşdırdı. Ancaq Ərəb və Türk xalqları arasındakı yaxınlıq bir çox maneənin öhdəsindən gəlsə belə, Türkiyənin İsrail ilə olan əlaqələrinin bu əlaqələri zədələmə ehtimalı vardır.

2.2. İran Türkiyənin xarici siyasətində mühüm prioritet kimi

AK Partiyasının 3 noyabr 2002-ci il tarixində iqtidara gəlməsi sonrasında Türkiyə xarici siyasətində Yaxın Şərqə prioritet verməyə başlamış və bu dövr etibarilə bölgədə iştirak edən ölkələrlə siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq inkişaf istəyi və meyli göstərmişdir. Soyuq müharibə dövründə Yaxın Şərqdə ortaya çıxan böhranlara ola bildiyi qədər uzaq qalmağa çalışan Türkiyə son on ildir bölgə ölkələriylə əlaqələrini inkişaf etdirməkdədir. Bu dövrdə beynəlxalq cəmiyyətin diqqətini ən çox çəkən hadisələrdən biri də Türkiyə-İran yaxınlaşmasının.

ABŞ və İsrail tərəfindən beynəlxalq və regional təhlükəsizliyə təhdid olaraq xarakterizə edilən İran ilə ABŞ-ın bölgədəki ən əhəmiyyətli müttəfiqi olaraq təyin oluna biləcək olan Türkiyənin yaxınlaşması "niyə" sualını gündəmə daşımış və uzun müddət türk xarici siyasətində ox sürüşməsi olub olmadığı müzakirə olunur. 2000-ci illər Türkiyə tarixində əhəmiyyətli bir dəyişmə və çevrilməyə səhnə olduğu deyilə bilər. 90-cı illərdə yaşanan siyasi və iqtisadi böhranlar 2000-ci illərlə birlikdə arxada buraxılmış və Türkiyə böyük bir atılam reallaşdırmışdır. Bu çevrilmənin başlıca siyasi aktyoru olaraq AK Partiya hökuməti görülə bilər. AKP iqtidara gəldiyi 2002-ci ildən bu yana Türkiyənin ictimai, iqtisadi, siyasi və hüquqi quruluşunda köklü dəyişikliklər həyata keçirmişdir. Köklü dəyişikliklər gətirilən sahələrdən biri də xarici siyasətdir.⁶⁰

Xüsusilə 11 sentyabrdan sonra, Əfqanıstan və İraqdan sonra İran ABŞ-ın hərbi hədəfi olaraq görülməyə başlanmışdır. ABŞ-ın milli çıxar və faydaları qarşısında heç bir şey mane törətmişdir. Necə ki, bu çərçivədə hədəf ölkələrin təhdid qabiliyyəti qazanmadan vurulmasını nəzərdə tutan "önləyici vuruş strategiyası" inkişaf etdirilmişdir. Əfqanıstan və İraqda bu strateji tətbiq olunmuşdur. Bu işğalların ardından bu gün gəlinən nöqtədə gündəmdə olan ölkə İrandır. ABŞ İranı "şər oxu" ölkələri arasında göstərərək İran isə ABŞ-ı böyük şeytan olaraq xarakterizə etməkdədir. İsrail də ABŞ-ın strateji ortağı olaraq bilindiği üçün İranın hədəfi halına gəlmişdir. Türkiyə həm ABŞ-ın bölgədəki müttəfiqi, həm də İranın qonşusu olması səbəbiylə bu inkişaflardan ən çox təsirlənən ölkələrdən biri mövqeyində olduğu deyilə bilər. Ancaq Türkiyə xarici siyasət sahəsində sahib olduğu yeni bir xəttlə İran qaynaqlı qlobal və regional miqyasda ortaya çıxan böhranlardan minimum səviyyədə təsirlənmək üçün səy sərf etmişdir. Bu çərçivədə son dövrdə Türkiyə-İran əlaqələrinə baxıldığında artan bir yaxınlaşma müşahidə edilmişdir.

11 sentyabr hücumları sonrasında ABŞ-ın qlobal terrorizmə döyüş açması nəticəsində Yaxın Şərqdə müharibələr, qarşıdurmalar və istiqrarsızlıqların doğulması; İranın ABŞ tərəfindən hədəf ölkə olaraq görülməsi; İranın gizli nüvə işlərinin ortaya

---

⁶⁰ BİRESSELİOĞLU, Mehmet Efe : "Changing Dynamics in the Turkey-Iran Relationship", Balkananalysis.com, 04.11.2010, <http://www.balkananalysis.com/turkey/2010/11/04/changing-dynamics-in-the-turkey-iran-relationship/> 12.07.2012

çıxması; İranın zəngin neft və təbii qaz ehtiyatlarına sahib olması; Türkiyədə AKP-nin iqtidara gəlməsi və yeni bir xarici siyasət xəttinin inkişaf etdirilməsi; Türkiyədə sürətli bir şəkildə iqtisadiyyatın böyüməsi; Türkiyədə enerjiyə olan ehtiyacın artması kimi ümumi olaraq təhlükəsizlik və iqtisadiyyat ilə əlaqədar ünsürlər 2002-ci ildən sonrakı Türkiyə-İran əlaqələrini şəkilləndirən ünsürlər olaraq qəbul edilə bilər. 11 sentyabr hücumları sonrasında global terrorizmə qarşı müharibə başlanan ABŞ Əfqanıstandan sonra İraqa hərbi müdaxilə etmişdir. 2003-ci ildə başlayan döyüşün nəticələri yalnız İraqı deyil bütün bölgə dövlətlərinə dərinlən təsir etmişdir. İraqda ortaya çıxan etnik və dini əsaslı qarşıdurmalar, iqtisadi çöküntülər, dövlət quruluşunun ortadan qalxması ən çox İraqın sərhəd qonşusu olan Türkiyə və İrana təsir etdiyi deyilə bilər. Şimali İraqda kürd millətçiliyinin artması nəticəsində bölgədə müstəqil bir kürd dövlətinin qurulması ehtimalı, Türkiyənin 1979-cu il İslam İnkilabı və Soyuq müharibə sonrasında ciddi gərginliklər yaşadığı İran ilə yaxınlaşmasını təmin edən bir ünsür olmuşdur. Bilindiyi üzrə, Türkiyənin rəsmi siyasəti İraqın ərazi bütövlüyünün qorunması və şimalında müstəqil bir kürd dövlətinin qurulmasının qarşısının alınması olmuşdur. Ancaq 2003-cü il İraq Döyüşü sonrası kürdlərin müstəqillik söyləri artmışdır. Bu vəziyyət İran və Türkiyənin təhlükəsizlik narahatlığı duymalarına yol açmışdır. Bu çərçivədə iki ölkə arasında təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq təmin edilmişdir.⁶¹ 2004-cü ilin iyul ayında İran PKK-nı terror təşkilatı olaraq qəbul edərkən Türkiyə də İran əleyhdarı Xalqın Mücahidləri Təşkilatını terror siyahısına almışdır. İran və Türkiyə PKK və PKK-nın İranda fəaliyyət göstərən qolu PJAK (Free Life Party of Kurdistan) terroru ilə mübarizədə əməkdaşlığa girmişdir.

İranı Türkiyə ilə təhlükəsizlik əməkdaşlığa itələyən səbəblər bunlardır:⁶²

1. ABŞ-ın PKK-nı İrana qarşı istifadə edə narahatlığı,
2. İraqa yerləşmiş olan Xalqın Mücahidləri Təşkilatının özünə qarşı istifadə edilməsi narahatlığı,

⁶¹ ÇETİNSAYA, Gökhan; "Türk-İran İlişkileri", Türk Dış Politikasının Analizi, Der. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, 2004, ss. 207-234

⁶² EKİNCİ, Arzu C.; "Türk Dış Politikası Bağlamında Türkiye-İran İlişkilerinin Önemi", Türk Dış Politikası Uluslararası III. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri, Ed. Sedat Laçiner ve öte., USAK (Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu), Ankara, Nisan 2009, ss. 231-249.

3. PKK-nın 2004-cü ilin martında İran içində PJAK adlı bir təşkilat qurması, bu təşkilatın İran əleyhinə əməliyyat,

4. ABŞ ilə yaşanan gərginlik və əlaqələrin gələcəyinin naməlumluğu qarşısında Türkiyəni özünə qarşı təşkil edilə fəaliyyətlərdən uzaq tutmaq istəməyi

Xüsusilə, İranın PKK terroru mövzusunda mövqeyindəki dəyişiklik iki ölkə arasındakı təhlükəsizlik əməkdaşlığın inkişafına qatqı təmin etdiyi deyilə bilər. Çünki PKK Türkiyənin ən böyük təhlükəsizlik problemlərindən biri mövqeyindədir. Digər tərəfdən İran, nüvə işləri səbəbiylə BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən bir çox dəfə embarqo qərarı ilə qarşı-qarşıya qalmışdır. Bu qərarlar İranı iqtisadi baxımdan çətin vəziyyətdə qoyur. Türkiyə İranın iqtisadi embarqolar mərhələsində əhəmiyyətli bir ölkə mövqesindədir. Bu çərçivədə İranın Türkiyə ilə yaxınlaşmasının bir digər səbəbi də iqtisadiyyat olaraq göstərilə bilər. Təhlükəsizliklə əlaqədar bir başqa mövzu Türkiyənin İranın nüvə enerji əldə etmə söyləri qarşısındakı mövqeyidir. 2002-ci ilin avqust ayından İranın gizli olaraq nüvə işlər davam etdirdiyi öyrənilincə İran ilə beynəlxalq cəmiyyət arasında böhran doğulmuşdur. İranın uran zənginləşdirmə fəaliyyəti şəffaf olmaması səbəbiylə təhlükəli görülməkdədir. Beynəlxalq cəmiyyətin bu fəaliyyətləri dayandırması istiqamətindəki tələbləri İran tərəfindən əhəmiyyət verilmir. Bu istiqamətdə BMT Təhlükəsizlik Şurası müxtəlif sanksiya qərarları çıxarır. Türkiyə İrana hərbi müdaxilə edilməsinə qarşı çıxmaqda və iki tərəf arasında yaşanan böhranın həll edilməsi üçün diplomatik üsullardan yararlanılmasını təklif edir. Hərbi üsulların problemi daha da içindən çıxılmaz bir vəziyyətə sala bilər. Bu çərçivədə Türkiyə hər hansı bir hərbi müdaxilə sonrasında özünü isti bir qarşıdurmanın içində və ya yaxınında tapmağı istəmir. Türkiyə qonşuları ilə yaxşı əlaqələr içində olmağı, regional və global sülhün təsisi və davam edilərək iştirak etməyi ana hədəfləri arasında göstərir. Bu istiqamətdə Türkiyə sülh həlldən tərəfdarıdır Bir başqa ifadəylə İranın nüvə güc əldə etmək söyləri qarşısında Türkiyənin ifadəsi sülh məqsədlər üçün İranın nüvə güc inkişaf haqqı olduğu, amma nüvə silahlar əldə etmək səyi içinə girməməsi lazım olduğudur. İranın nüvə ilə silahlanmaya getməsi ehtimalı beynəlxalq ictimaiyyəti ən çox narahat edən məsələlərdən biridir. Bu vəziyyətin həm ekoloji həm də hərbi mənada dağıdıcı

təsirləri qaçılmazdır. Türkiyə İrana nüvə işləri səbəbiylə tətbiq olunan embarqonu tənqid etməkdədir. ABŞ, İngiltərə, Fransa, Rusiya və Çin kimi BMT Təhlükəsizlik Şurasının 5 daimi üzvü ilə Almaniya (P5 + 1)'nin İrana qarşı yeni bir embarqo qərarı almalarına mane olmaq üçün 17 may 2010-cu il tarixində Türkiyə, Braziliya və İran arasında uranın mübadilə edilməsinə dair bir razılaşma imzalanmışdır. Ancaq anlaşmanın sonra ABŞ xarici işlər naziri Hillari Klinton, edilən anlaşmaya baxmayaraq P5 + 1 ölkələrinin İrana sanksiya mövzusunda uzlaşdıqlarını bildirmişdir. Bu səbəblə BMT Təhlükəsizlik Şurasının iki müvəqqəti üzvü olan Türkiyə və Braziliya tərəfindən atılan bu əhəmiyyətli addım etibarlılığını itirmişdir. Bununla birlikdə Türkiyənin böhran həll məqsədli bu cəhdi vasitəçilik və ya asanlaşdırılacaq rollarına nə qədər əhəmiyyət verdiyinin bir göstəricisi olaraq qəbul edilə bilər.⁶³

Digər tərəfdən, 9 iyun 2010-cu il tarixində BMT Təhlükəsizlik Şurası toplanmış, Türkiyə və Braziliyanın mənfi və Livanın bitərəf səsində qarşı 12 müsbət səsle İrana yeni və daha əhatəli sanksiyaların tətbiq olunmasını nəzərdə tutan 1929 sayılı qərar qəbul edilmişdir. Bu çərçivədə Türkiyə, embarqo qərarını rədd etməyin bunun bir həll olmadığını bir dəfə daha dilə gətirmişdir.⁶⁴

Türkiyənin İran nüvə proqramı qarşısındakı mövqeyinin bir digər səbəbi də ticarət əlaqələrdir. Türkiyənin təbii qaz ehtiyacının yarıdan çoxunu Rus Qazprom firması təmin etməkdədir. Türkiyə Rusiyaya olan asılılığını azaldılması və alternativ qaynaq tapmaq səyindədir. Bu məzmununda İran əhəmiyyətli bir qaynaqdır. Çünki dünyadakı neft ehtiyatlarının 10% -i və təbii qaz ehtiyatlarının 16% -i İrana təmin olunur. İran dünyada sübut edir ki, neft və təbii qaz ehtiyatlarını əlindən tutan üç böyük ölkədən biridir. Səudiyyə Ərəbistanı və Kanadanın ardından üçüncü sırada yer almaqdadır. İran, Rusiyadan sonra dünyanın ikinci böyük təbii qaz ehtiyatını əlində saxlamaqdadır. Bu çərçivədə İran Türkiyənin təbii qaz ehtiyacında əhəmiyyətli paya malikdir. Bu çərçivədə İran ilə əlaqələrin pozulması Türkiyənin zərərinə olacaq. Bu istiqamətdə Türkiyənin, İrana sülh məqsədli nüvə işlərinə dəstək verərək bu ölkəni

---

⁶³ ÖZPEK, Burak Bilgehan; "En Uzun On Yıl: 11 Eylül Sonrası Ortadoğu", Ortadoğu Etütleri, Cilt 3, No 2, Ocak 2012, ss. 183- 215

⁶⁴ GÖZEN, Ramazan; "Türkiye ve Körfez Savaşı: Kriz Ortamında Dış Politika", Türk Dış Politikasının Analizi, Der. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, 2004, ss. 271-328

beynəlxalq cəmiyyətdən tamamilə təcrid edilməsinə mane olmağa çalışdığı deyilə bilər.

Bir başqa səbəb də Türkiyənin başladacağı nüvə işlərə hökumət yaratmaq istəyidir. Türkiyə də alternativ enerji qaynağı olaraq nüvə enerji stansiyaları qurmaq istəyir. Bu çərçivədə İrana qarşı çıxması, sonra kəndinin işlər aparması bir ikiləmə yol açacağı üçün İrana dəstək verdiyi deyilə bilər. Ərəb baharı ilə başlayan ictimai və siyasi dəyişmə prosesi Yaxın Şərqdə suveren olan siyasi rejimlərin kimi yerlərdə aşmasına, kimi yerlərdə də sarsılmasına səbəb olmuşdur. Xalq üsyanları zaman içərisində Suriyaya qədər yayılmış və iqtidarda olan Baas rejimini narahat etmişdir. Lakin Baas rejimi dəyişmə tələbiylə ortaya çıxan üsyana qarşı şiddət istifadə edərək mübarizə etmə yoluna getdi və bu yolda ən böyük siyasi dəstəyi də hələ də İrandan görəkdədir. İran Ərəb Baharının ilk günlərində xalq üsyanlarını "İslami oyanış" olaraq adlandırmış və Ərəb baharını dəstəkləmişdir. Ancaq üsyanlar Suriyaya təsir etməyə başlayınca İran fərqli bir duruş sərgiləməyə başlamışdır. Çünki İranın maraqlarına xidmət edən Suriya rejimində ola biləcək bir dəyişmə İranın geosiyasi maraqlarını təhdid edəcəkdi. Bu səbəblə İran, Ərəb baharı Suriya xalqını mənfi təsir etdiyinə fərqli bir rəftar almağa başlamışdır. Əsəd rəhbərliyinin düşməsi yalnız İsrailin güclənməsi mənasını gəlmirdi; eyni zamanda İranın mövqeyinin İsrail qarşısında zəifləməsi şəklində qiymətləndirilirdi. Üstəlik İran siyasətinin ən təpəsindəki adam olan "İslam İnqilabı Rəhbəri "Ali Xomneyi ərəb baharının ABŞ, İsrail və Ərəb ölkələri tərəfindən tərtib edildiyi və Amerika və İsrail mənfəətlərinə xidmət etdiyi üçün İranın Suriya rejiminin yanında olacağını bəyan etmişdir. Suriyadakı rejimin dəyişməsi ilə birlikdə İran böyük itkilər yaşaması ehtimal olunur. Xüsusilə ərəb bölgəsindəki nüfuzunu itirə bilər. Suriyadakı avtoritar rəhbərliyin dəyişməsi, bölgə və Suriya xalqı adına faydalı ola bilər, lakin İran üçün müsbət bir vəziyyət təşkil etməyəcəyi deyilə bilər. Bu çərçivədə İranın strateji müttəfiqi olan Suriya rejiminin düşməməsi üçün dəstəyini davam etdirməyə davam edir.

Ərəb Baharının Suriyaya təsir etməsi Türkiyə-İran əlaqələrini də təsir etmişdir. Türkiyənin Suriya rəhbərliyini tənqid etməyə başlaması və Suriyalı rejim

müxaliflərinin yanında yer alması Türkiyə ilə İranın qarşı-qarşıya qalmasına yol açmışdır.⁶⁵

"Qonşularla sıfır problem" i əsas prinsipi olaraq qəbul edən yeni xarici siyasət anlayışı çərçivəsində Türkiyə İran ilə yaxınlaşma prosesi içinə girmişdir. Hər iki ölkənin də milli maraqları bu yaxınlaşmağı bir baxıma zəruri etmişdir. İran, nüvə proqramı səbəbiylə BMT Təhlükəsizlik Şurasında qəbul edilən embarqo qərarlarının iqtisadiyyatına gətirdiyi ağır yükü və ABŞ-ın beynəlxalq cəmiyyətdən təcrid etmə cəhdlərini aradan qaldırmaq üçün Türkiyəyə əhəmiyyət verir.

Türkiyə-İran arasındakı ticarət həcmində 2000-ci illərin başından etibarən ciddi bir artım gözə dəyməkdədir. Bunun əsas səbəbi bu tarixə qədər iki ölkə arasında mövcud olan iqtisadi əlaqələrə əlavə enerji əməkdaşlıq ünsürüdür. Çünki hal-hazırda təxminən on altı milyard dollar olan ticarət həcmının çox böyük bir nisbətini enerji alış-verişi meydana gətirməkdədir. Türkiyə-İran iqtisadi əlaqələrinin 1990-cı illərin sonlarına qədər iki əsl ünsürü vardır. Bunlardan birincisi ticarət əlaqələridir. İki ölkə arasındakı ticarət əlaqələri 1980-ci illər və 1990-cı illər boyunca enişli-yoxuşlu bir seyr izləmişdir. İran-İraq müharibəsinin və İran üzərindəki Qərb iqtisadi embarqosunu təsiri ilə 1980-ci illərdə Türkiyə və İran arasındakı ticarət əlaqələrin həcmi 1,5-2 milyard dollara qədər çıxmış, ancaq bu nisbət 1990-cı illərin başında sürətlə düşmüşdür. Türkiyə-İran iqtisadi əlaqələrinin ikinci ünsürü nəqliyyat əlaqələridir. Hər iki ölkə bir-birlərinin Asiyaya və Avropaya uzanan tranzit yolları üzərində yer almaqdadır və iki ölkə arasında nəqliyyat əlaqələrinin koordinasiya edilməsi ikitərəfli əlaqələrdəki əhəmiyyətli gündəm maddələrindən biri olmuşdur. 1980-ci illərdə qurulan Türkiyə-İran Qarışıq İqtisadiyyat Komissiyası və Qarışıq Nəqliyyat Komissiyası çox zaman əlaqədar nazirlərin də iştirakı və nizamlı periodik fasilələrlə yığıncaqlarına davam etmişdir. Ticarət əlaqələri və nəqliyyat-nəqliyyat məsələləri üzərində sıxlaşan Türkiyə-İran iqtisadi əlaqələrinə 1996-cı ildə təbii qaz razılaşmasının imzalanması ilə yeni bir ölçü əlavə; enerji əməkdaşlıq. Rifah-Yol Hökuməti vaxtında 8 avqust 1996-cı ildə İran ilə imzalanan, Türkiyənin 25 il müddət

---

⁶⁵ KARACASULU, Nilüfer; "Türk Dış Politikasında İran", Uluslararası IV. Türk Dış Politikası Sempozyum Tebliği : Yeni Dönemde Türk Dış Politikası, Ed. Osman B. Dinçer ve öte., Ankara, USAK (Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu), Şubat 2010, ss. 203-219.

ilə illik 3 milyard kubmetr təbii qaz almasını və bu rəqəmi 2007 -ci ildə 10 milyard kub metrə çıxarmasını nəzərdə tutan razılaşma iki ölkə əlaqələrində olduqca əhəmiyyətli bir dönüş nöqtəsi olmuşdur. Təbii qaz sahəsində iki ölkə arasındakı bu əməkdaşlığın yanında 13 iyul 2007-ci ildə yeni bir razılaşma imzalanmışdır. Nizamnamədə təyin olunan əməkdaşlıq sahələri üç ana proyektə özündə ehtiva edir.

□ İran və Türkmən təbii qazının Türkiyə üzərindən Avropaya daşınması,

□ İranın 14 trilyon kubmetr ehtiyata sahib Cənubi Pars bölgəsindəki təbii qaz sahələrindən üçünü 'tenderi' olaraq Türkiyəyə verməsi və TPAO-nun bu sahələrdə investisiya edərək sahələri inkişaf etdirməsi,

□ Çıxarılması planlaşdırılan təxminən 20 milyard kub metrlik

təbii qazın -İranın payı verildikdən sonra- bir qismi Türkiyənin daxili istehlakında istifadə üzrə Ceyhan limanına gətirilməsi, digər qismi də Türkiyə Avropa İttifaqı Təbii qaz xəttindən (NABUCCO) Avropaya daşınması.

Bu razılaşmanın imzalanmasının ardından bir il içərisində əlaqədar müqavilənin imzalanması planlanmaqla birlikdə bir ildən çox davam edən müzakirələrin nəticəsində andlaşma imzalanması nöqtəsinə çata bilməmişdir. 14 avqust 2008 tarixində İran prezidenti Mahmud Əhmədjadın Türkiyə ziyarəti əsnasında bu müqavilənin imzalanması gözlənilmiş ancaq bu inkişaf reallaşmamışdır.⁶⁶

Qısacası, ilk razılaşma nəticəsində imzalanması gözlənilən andlaşma imzalanmamış ancaq, 17 noyabr 2008 tarixində İran və Türkiyə arasında ikinci əhəmiyyətli razılaşma imzalanmışdır. Bu razılaşmaya görə aşağıdakı xüsusiyyətlər üzərində fikir birliyi təmin edilməli idi:

□ Türkiyə daha əvvəlki nizamnamədə sözü keçən Cənubi Parsın

22, 23 və 24-cü sahələrində təxminən 12 milyard dollarlıq bir sərmayə edəcək və buradakı təbii qaz sahələrinin inkişaf etdirilməsində ortaqlıq olacaq,

---

⁶⁶ BİRESSELİOĞLU, Mehmet Efe : “Changing Dynamics in the Turkey-Iran Relationship”, Balkananalysis.com, 04.11.2010, <http://www.balkananalysis.com/turkey/2010/11/04/changing-dynamics-in-the-turkey-iran-relationship/> Erişim tarixi: 12.07.2012

□ Bu sahələrdən çıxarılacaq təbii qazın 50% -i Türkiyə satılacaq, qalan qisimi isə Türkiyə rotası üzərindən Avropaya ixrac ediləcək,

□ Türkmənistan təbii qazı İran üzərindən Türkiyəyə daşınacaq.

İki ölkə arasındakı xarici ticarət məlumatlarına baxıldığında İqtisadiyyat Nazirliyi 2012-ci ilin məlumatlarına görə İran 3.407 milyon dollarla ixracatda 11-ci sırada yer alır. Xüsusilə, Türkiyənin ticarət həcmində İrandan təbii qaz idxalı əhəmiyyətli qələmlərindən birini meydana gətirməkdədir. İranın Türkiyə üçün qarşılıqlı ticarət qədər əhəmiyyətli bir digər xüsusiyyəti də, Orta Asiya ölkələrinə olan ticarətin İran üzərindən reallaşdırılır olmasıdır. Türkiyənin Türkiyə ilə İran arasındakı xarici ticarət həcmi 2008-ci ildə çatdığı 10,2 milyard dollarla səkkiz il əvvəlki səviyyəsinin on qatına çıxmış, ancaq iki ölkə arasındakı xarici ticarətdə yaşanan davamlı və sürətli artım dünya iqtisadi böhranının təsiri ilə 2009-cu ildə davam edə bilməmiş, hətta əhəmiyyətli bir eniş reallaşmışdır. 2009-cu ildə əldə xarici ticarət həcmi 5,4 milyard dollar ilə məhdud qalmışdır. Eyni dövrdə Türkiyənin İrana ixracatında əhəmiyyətli bir dəyişiklik yaşanmamış, yalnız 5 milyon dollarlıq bir azalma söz mövzusu olmuşdur. İranın Türkiyəyə ixracatında isə eniş çox böyük olmuş, bir əvvəlki ilə görə 4,8 milyard dollarlıq bir azalma yaşanmışdır. İrandan edilən idxalatın böyük hissəsinin təbii qaz və neft olduğu düşünüləndə, 2009-cu ildə iki ölkə arasındakı xarici ticarət həcmindəki azalma global enerji qiymətlərindəki azalmanın yanında türk istehsal sektorunun tələbatının enişlə də açıqlamaq mümkündür.

Son illərdə artan bir şəkildə inkişaf edən ikitərəfli ticarət əlaqələr Türk xarici siyasətində yaşanan çevrilmə və Türkiyənin gedərək "Ticarət dövləti" nə evrilmesi ilə əlaqəlidir. 2000-ci illərdə, 1990-cı illərdəki məsafəli və gərgin münasibətlər yeri iqtisadi razılaşmalar çərçivəsində yaxınlaşmağa başlamışdır. Necə ki 2000-ci illərdə iki ölkə arasındakı əlaqələri təyin ana mövzular xarici ticarət, investisiya imkanları və enerji tədarüku kimi iqtisadi mövzular olmuşdur.

Digər tərəfdən, ikitərəfli əlaqələrdə yaşanan bu müsbət hava ötən ildə bölgədə ortaya çıxan bəzi inkişaflardan təsirlənmişdir. İstər "Ərəb Baharı "ayaqlanmalarıyla birlikdə iki ölkə arasında, xüsusilə Suriya və İraqda görünür bir hal alan sosial-siyasi

və strateji mövqe fərqlilikləri, istərsə də Türkiyənin NATO-nun raket müdafiə qalxan sisteminin bir parçası olaraq raket radar sistemini öz torpaqlarına (Malatya / Kürecik) qurulmasına icazə verməsi iki ölkə əlaqələrində bəzi mənfilikləri özü ilə gətirmişdir. Türkiyə hər fürsətdə İranı təhdid olaraq görmədiyini və Türkiyədən bu ölkəyə istiqamətli bir hücum olmayacağını dəqiq bir şəkildə ifadə edərək müsəlmanlarla bağlı qərarının İranı təhdid etməyəcəyi istiqamətində təmin etməyə çalışmışdır; ancaq İran bu cəhdi özünə təhdid olaraq görməyə davam etmişdir. Digər tərəfdən ötən il Türkiyədəki PKK saldırılarında artımlar İran və Suriyanın bu təşkilatı Türkiyəyə qarşı dəstəkləməyə başlaması olaraq şərh olundu. Türkiyə-İran əlaqələrində gərginlik qəbulunu gücləndirən bir başqa inkişaf isə "casus böhranı" oldu. İranlı agentlərin Türkiyədə müxtəlif fəaliyyətlərdə olduğu və bir qrupun bu səbəblə həbs olduğu mətbuatda yer aldı.

Ortaya çıxan bu mənfi hava hər iki ölkədə də kimi səlahiyyətlilərin digər ölkəyə yönəltdiyi tənqidlərlə davam etmişdir. Bununla birlikdə hər iki ölkənin də rəsmi kanallarından gələn şərhlər Türkiyə-İran əlaqələrinin pozulması istiqamətində özlərinin iradələrinin xaricində inkişaf edən bəzi söylərin varlığına işarə edir. Mətbuatda çıxan və əlaqələrin yaxın bir gələcəkdə kötüləşəcəyi kəhanətində olan xəbərlər düşünüldüyündə, edilən bu şərhlərin çox da haqsız olmadığı ortaya çıxır.

Qısaca olaraq, ötən il regional məsələlər, təhlükəsizlik əməkdaşlığının pozulması və Amerika sanksiyaları səbəbiylə soyumağa üz tutan Türkiyə ilə İran arasındakı əlaqələr yenə də iki ölkə arasında böyük bir böhrana çevrilmir. Bəzən üst səviyyə səlahiyyətlilərin qarşılıqlı sərt açıqlamalarına baxmayaraq, iki ölkə hökumətləri siyasi səviyyədə müşavirə mexanizmlərini ayaqda tutmuş və problemləri nəzarət altına almışdır.

2.3. Yaxın Şərqlin güclü dövləti olan İsrailə münasibətlər.

Türkiyədə AK Partiya hökumətinin vəzifəyə başlamasıyla birlikdə əlaqələrin siyasi ölçüsündə görülən gərginliklərə yeniləri əlavə olundu. Bu dövrdə İsrailin fələstinlilərə qarşı izlədiyi siyasəti sərtləşdirdiyi düşünüldüyündə əslində bu vəziyyət

əvvəlki dövrlərdə davam etməkdə idi. Ancaq xüsusilə İsrail tərəfində AK Partiya hökumətiylə birlikdə iki ölkə əlaqələrinin gələcəyinin Ərəb-İsrail münaqişəsinin həllinə bağlı olduğu istiqamətində bir qanı meydana gəlməyə başladı. Fələstin məsələsinə qarşı duyulan həssaslıq bir yana, AK Partiya hökumətiylə birlikdə ikitərəfli əlaqələrin regional əlaqələrdən daha çox asılı hala gəldiyini söyləmək mümkündür.⁶⁷ Bu dövrdə yalnız Fələstinlə əlaqədar deyil, ümumi olaraq bölgədəki İraq müharibəsi kimi çox əhəmiyyətli inkişaf, bu vəziyyəti bir az da lazımlı etmişdir ABŞ-ın İraqa istiqamətli olaraq 2003-cü ilin mart ayında başladığı müharibə, qurulduğu andan etibarən ərəb qonşularını zəiflətmək istəyən İsrailin strategiyalarına olduqca uyğun düşdü. İsrail 1948-ci ildə bir dövlət olaraq ortaya çıxdığı andan etibarən Orta Şərqdəki düşmənlərinə qarşı yıxma və qeyri-sabit hala gətirmə siyasəti izlədi. Necə ki, özünə müxalif ya da düşmən gördüyü bölgə ölkələrindəki xüsusilə də Sudan, İraq, Misir, Livan kimi ərəb dövlətlərindəki separatçı, etnik hərəkatları bu siyasətinin bir nəticəsi olaraq dəstəklədi. Çünki İsrail baxımından qiymətləndirildiyində, bölünmüş bir Ərəb dünyası, bölgədə ən ideal olan nizamdır. Təbii olaraq İsrail ilə İraqlı kürdlər arasındakı əlaqələr, Türkiyə, Suriya və İranda narahatlıqların artmasına və xüsusilə də hər birində təhlükəsizlik sıxıntısına səbəb olmuşdur.⁶⁸

Türkiyənin siyasəti isə tam tərsi olub, xüsusilə İraqın ərazi bütövlüyünün qorunması, ümumiyyətlə isə bütün Orta Şərq bölgəsində sabitlik və sülhün təsis edilməsidir. Bu çərçivədə iki ölkənin bölgə siyasəti uyğunlaşmadığı kimi əksinə tam tərs istiqamətdə inkişafı görülməkdə idi.

2001-ci ildə Ariel Şaron liderliyindəki Likud Partiyasının iqtidara gəlişindən sonra İsrailin Türkiyəyə istiqamətli izlədiyi siyasətindəki dəyişmə diqqət çəkicidir. ABŞ-ın təklifləri istiqamətində İsrailin Mosul-Habfa neft boru xəttini dövrəyə soxaraq Kərkük-Ceyhan boru xəttini dövrə xarici buraxması İsrailin Türkiyə perspektivinin dəyişməsini göstərən əhəmiyyətli bir inkişafdır. İsrailin daha əvvəl

---

⁶⁷ Uzel, İlhan - Duru, Bülent(der), AKP Kitabı - Bir Dönüşümün Bilançosu, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2009.

bölgədən köç etmiş yəhudilərin əllərindəki sənədlərə istinad edərək Şimali İraqda torpaq əldə etməyə çalışması qarşısında Türkiyə İsraili xəbərdar etmiş və İsrail hökumətinin beynəlxalq hüquq sərhədlərində hərəkət etməsi lazım olduğunu ifadə etmişdir. İraqın şimalına bağlı suallar və problemlər davam edərkən, 2004-ci ildə İsrail Rifah Mühacir düşərgəsinə bir əməliyyat təşkil etdi. Bu əməliyyat qarşısında baş nazir Rəcəb Tayyib Ərdoğan və Xarici işlər naziri Abdullah Gül çox böyük reaksiya göstərdilər. Bu reaksiyalar gələcəkdə iki ölkə əlaqələrinin daha da gərginləşəcəyinin işarələiydi. AK Partiyanın bölgə siyasəti "sülh və sabitliyin təmin edilməsi və davamlı olması" şəklində təsvir edilə bilər. Bu çərçivədə dövrün xarici işlər naziri Abdullah Gül 2004-ci ildə BMT-nin Baş Məclisində söylədiyi nitqində bölgənin nüvə silahlarından təmizlənməsi lazım olduğuna diqqət çəkərək İranın nüvə silahlanma fəaliyyətlərini dayandırmasının yanında İsrailin də əlindəkimövcud silahları məhv etməyi lazım olduğunu ifadə etmişdir. Bununla birlikdə Ərəb-İsrail probleminə AK Partiya iqtidarının ərəblərdən tərəfə yer aldığı ifadə edilməlidir. 19 May 2004-cü ildə Baş nazir Ərdoğanın HƏMAS liderlərindən Şeyx Əhməd Yasin və Əbdüləziz Rantisinin İsrail əməliyyatı nəticəsində öldürülməsi üzərinə İsrailin bölgədə dövlət terroru tətbiq şəklindəki bəyanatı İsrail tərəfində narahatlıq meydana gətirmişdir. İsrail baş nazir müavini Ehud Olmertin əlaqələri yenidən düzəltmək məqsədiylə baş nazir Ərdoğandan görüş tələbinin səbəb göstərilmədən rədd olunması və baş nazir Ariel Şaronun görüş tələbinin də Ərdoğanın proqramının sıxlığı səbəb göstərilərək rədd edilməsi İsrail tərəfindəki narahatlığı artırmışdır.⁶⁹ Ancaq PKK-nın Şimali İraqda fəaliyyətlərinə yenidən başlaması, ABŞ ilə 1 mart hadisələrinə bağlı olaraq pozulan əlaqələrin düzəldilməsi ehtiyacı erməni soyqırımını qanun layihələri qarşısında beynəlxalq dəstək ehtiyacı və Kiprdə Annan planı ilə girilən kritik müddətdə Türkiyə xarici siyasətinin gərginliklər səbəbiylə meydana gələ biləcək problemləri daşıya bilməyəcəyi düşüncəsi AK Partiyanın İsrailə əlaqələrdə yumuşamadan ötrü rəftar etməsi ilə nəticələnmişdir. İsraildəki bəzi dairələr Türkiyə baş nazirinin və hökumətinin bu reaksiyasından narahat olsalar da, bu sözlərin Türkiyənin daxili ictimaiyyətinə istiqamətli olduğu istiqamətində görüşlər də dilə

---

⁶⁹ Efrahim Inbar, "Israeli-Turkish Tensions and Beyond," *Israel Journal of Foreign Affs* Vol 4 No 1 (2010): 29 – 30.

gətirmişlər, "işlərin əvvəlki kimi davam edəcəyinin" xüsusi qeyd etmişdilər. Türkiyənin bu reaksiyası ən böyük səs-küyü ərəb dünyasında tapdı və Türkiyənin ərəb dünyasındakı imicini və məşhurluğunu artırdı.

2006-cı il yanvarda Fələstin seçkiləri sonrası HƏMAS-ın siyasi büro şefi lideri Xalid Məşəlin Türkiyəni ziyarəti əlaqələrdə yeni bir gərginlik olaraq qarşımıza çıxmaqdadır. Hər nə qədər Türkiyə Məşəlin rəsmi bir dəvət göndərməmiş və rəsmi olaraq qəbul etməmiş olsa da bu vəziyyət əlaqələrdə yeni bir gərginliyə səbəb olmuşdur. Bu inkişafın ardınca iki ölkə əlaqələri təkrarən yaxınlaşmışdır ancaq Türkiyənin 2006-cı il Livan müharibəsi zamanı İsrailə göstərdiyi sərt reaksiya ilə yenidən gərginlik yaşanmışdır. Türkiyənin, İsrail və Suriya arasında vasitəçi rolu oynamasıyla birlikdə əlaqələrdə yeni bir ölçüdə bəhs etmək mümkündür.⁷⁰ Bu mənada da Türkiyə ilə əlaqələr İsrail üçün yeni bir dəyər qazanmışdır. Ancaq vasitəçilik mövzusunda davam edən aktiv əlaqələrə baxmayaraq 2008-ci ilin son günlərinə qədər Türkiyə ilə əlaqələr İsrail gündəmində məhdud bir şəkildə iştirak etməkdə idi. Bu vəziyyət İsrailin Qəzzaya qarşı girişdiyi "Tökmə Qurğuşun Əməliyyatı" nadək davam etdi. Hücümün başından etibarən, yəni 27 dekabr 2008-ci il ilə birlikdə əməliyyata ən sərt reaksiya baş nazir Ərdoğanın gəldi. Baş nazir bir tərəfdən tərəflər arasında atəşkəsin təmin edilməsi, fələstinli qruplar arasında razılığa gəlməyə və Qəzzanın yenidən inşası şəklində yekunlaşdırılan Türkiyənin mövqeyini müxtəlif platformalarda dilə gətirərkən digər tərəfdən də İsrailin bu əməliyyatını Türkiyəyə edilmiş bir hörmətsizlik olaraq da dəyərləndirmiş, iki ölkə əlaqələrində güvənin qalmadığını vurğulamışdı. Əməliyyatın başlamasının ardından Ərdoğan İsraili təcavüzkar ölkə adlandırmış, Qəzzanı "açıq hava həbsxanası" olaraq xarakterizə edilən əməliyyatı sülhə endirilmiş böyük bir zərbə olaraq qiymətləndirmişdi. Qəzzadakı humanitar faciəyə səssiz qala bilinməyəcəyini, xüsusilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatına məsuliyyət düşdüyünü və Türkiyənin sülhə istiqamətli söylərinin davam edəcəyini ifadə etmişdi. Xarici işlər naziri Babacan isə hücumların Türkiyə baxımından dərin bir kədər və xəyal qırılığını yaratdığını

---

⁷⁰ İltər Türkmen, *Türkiyə Cumhuriyeti'nin Ortadoğu Politikası* (İstanbul: BİLGESAM Yayınları, 2010), s. 17 – 19.

söyləyərək "İsrail-Fələstin Xəttində vuruşaq, Suriya-İsrail xəttində sülh danışıqları edək" şərhini etmişdi. Bunun üzərinə Yaxın Şərq turuna çıxan Ərdoğan İsrailə baş çəkməmişdi.

2004-cü ildə olduğu kimi, ancaq çox daha qəti bir şəkildə, Türkiyənin Qəzza əməliyyatına qarşı göstərdiyi reaksiya ərəb dünyasında təqdirlə qarşılandı. Əməliyyatın ardından ərəb dövlətlərinin bu davranış mövzusunda HƏMAS-ın məsul şəxsləri qarşısında Türkiyənin birbaşa olaraq İsraili hədəf alması xüsusilə ərəb küçəsində Türkiyənin məşhurluğunu artırdı.⁷¹ Bilindiyi kimi, Türkiyə yalnız dəyişik ölkələrdə və platformalarda İsraili tənqid etmiş, eləcə də İsrailin Birləşmiş Millətlərdən üzvlükdən atılmasını da təklif etmiş və bir dəfə daha İsraili Fələstinlilərə qarşı dövlət terroru işləməklə günahlandırmışdı. Gözlənəcəyi kimi İsrail daxilində Türkiyənin bu davranışı reaksiyayla qarşılandı.⁷² 5 yanvar 2009-cu il tarixli Yerusəlim Post-un baş səhifəsində yalnız Türkiyə tənqid edilmiş və vasitəçilik rolunu sorgulamaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda İsrailin Qəzzada etdiyi əməliyyatla Türkiyənin PKK ilə mübarizəsi arasında paralellər qurmağa qədər getmişdir. Türkiyənin İran ilə görüşdüyü və bu ölkə ilə yaxın iqtisadi və siyasi əlaqələrə sahib bir ölkə olduğu vurğulanan yazıda Türkiyənin Qərb düşərgəsindən "sürətlə uzaqlaşdığı" xüsusi qeyd olunmuşdu.

Bu çərçivədə gərginliklər davam edərkən, Davos İqtisadi Forumunda "Qəzza: Yaxın Şərqdə Sülh Modeli" başlıqlı paneldə yaşananlar Türkiyə-İsrail əlaqələrindəki gərginliyi yeni bir nöqtəyə daşdı. Baş nazir Ərdoğan, paneldə yanında oturan İsrail prezidenti Perezin İsrailin Qəzzada ölçsüz güc istifadə vurğulayaraq tənqid etdi. Perez isə "Siz raketlər altında qalsanız reaksiyanız nə olar? Burada bir təyin etmə problemi vardır. HƏMAS çirkin bir diktatorluqdur. Hal-hazırda HƏMAS-ın səbəb olduğu problemlərlə məşğul oluruq. Qəzzaya yardıma biz deyil, HƏMAS maneə törədir" demiş, iclas idarəçisi İgnatius-dan söz istəyən baş nazir Ərdoğan panel idarəçisinin söz haqqı vermək istəməməsinə cavab Perezə dönərək, "Səsin çox yüksək

⁷¹ Çağrı Erhan və Ömer Kürkçüoğlu, "Orta Doğu ilə İlişkiler: İsrail'le İlişkiler," s. 572

⁷² Gencer Özcan, *Türkiye- İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi* (İstanbul: TESEV Yayınları, 2005), s. 60

çıxır. Məndən yaşlısan bilirəm ki, səsinin məndən çox yüksək çıxması bir günahkarlıq psixologiyasının gərəyidir. Mənim səsim bu qədər çox yüksək çıxmıyacaq. Bunu belə biləsən. Öldürməyə gəlincə siz öldürməyi çox yaxşı bilirsiniz. Plyajlardakı uşaqları necə öldürdüyünüz, necə etdiyinizi çox yaxşı bilirəm ." demişdir. Bu hadisənin ardından indiyə qədər davam edən kriz-yumşalma-normallaşma-böhran dövrü qırılmanın eşiyinə gəlmişdir. Baş nazir Ərdoğanın Davos çıxışı bütün dünyada geniş əks-səda tapdı.⁷³ Daha əvvəlki böhran olduğu kimi bu böhran üçün də İsraildə ümumi mövzusu əslində Ərdoğanın bu sərt çıxışının daxili siyasətə istiqamətli olduğu və Türkiyədə martda reallaşacaq yerli seçkilərindən əvvəl Baş nazirin "bazasına oynadığı" istiqamətində oldu. İsrail Quru qüvvələri komandiri Avi Mizrahinin Davosdakı hadisəyə bağlı olaraq "Ərdoğan aynaya baxsın" istiqamətindəki sözlərinə Ankaranın notayla qarşılıq verməsi də əlaqələrdəki böhranı yaxşıca qabartdı. Bundan sonra əlaqələr daha da dəhşətli bir ölçü almışdır. 2010-cu ilin yanvar ayında Türkiyə ilə İsrail arasında alçaq kreslo böhranı yaşanmışdır. İsrail Xarici işlər nazirinin müavini Danni Ayalon Türkiyədə efirə verilən "Kurtlar Vadisi" adlı bir televiziya serialında Mossad agentlərinin uşaq qaçaqçısı olaraq göstərilməsinə reaksiya olaraq, Türkiyənin o zamankı Tel Avivdəki səfiri Oğuz Çelikkol-u görüş əsnasında daha alçaq bir kresloya oturtmuş və İsrailli mətbuat mənsublarına bu vəziyyəti yəhudi dilində ifadə etmişdir. Nəticə olaraq iki ölkə arasında böhrana səbəb olmuş və İsrail nəticədə üzr istəmişdir. Ancaq sürətlə yüksək səviyyədə itirən ikitərəfli əlaqələr son yaşanan "Mavi Mərmərə gəmisində dücum" hadisəsiylə tamamilə donmuşdur. İsrail silahlı qüvvələri İsrail tərəfindən HƏMAS idarəsindəki Qəzza zolağında tətbiq etdiyi mühasirəni deşmək və dünyanın diqqətini bu bölgəyə çəkmək üçün yaradılan Azadlıq Filosundakı 6 gəmidən biri olan Mavi Mərmərəyə, 31 may 2010-cu il tarixində hücum etmiş və doqquz türkü öldürmüşdür. Filoda olan Komor bayraqlı bu gəmidə 577 sərnişin, Türkiyə bayraqlı Dəfnə və Qəzza 1 gəmilərində isə müvafiq olaraq, 20 və 18 adam, Eleftheri Mesogios adlı yunan

⁷³ Philip Robin, "Prof.Dr. Ofra Bengio ile Enine Boyuna Türkiye-İsrail İlişkileri," *Şalom qəzeti*, 17 Haziran 2009, <http://www.salom.com.tr/news/detABI/12144-Prof-Ofra-Bengio-ile-Enine-boyuna-IsrABI-Turkiye-iliskileri.aspx>.

gəmisində 30, Sfendoni adlı Togo gəmisində 43 və Challenger 1 adlı ABŞ bayraqlı bir başqa gəmidə isə 20 sərnişin vardı. Müxtəlif ölkələrdən fəallar mövcud olsa da, bu hərəketin əsasən Humanitar Haqq və Azadlıqları (İHH) adlı İslamçı qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən təşkil edildiyi bir gerçəkdir.⁷⁴ İsraili orduları gəmiyə çıxıb doqquz adamı öldürməsindən sonra Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi, bu qırğının kompensasiyası mümkün olmayan nəticələri ola biləcəyini dünyaya elan etmişdir. Türkiyə hücum sonrasında İsrailə gündəmdə olan üç hərbi manevrin ləğv edildiyini, danışıqlarda iştirak etmək üçün İsrail səfirliyinin mərkəzə çağırıldığını açıqladı.⁷⁵ Eyni zamanda, Türkiyə İsraildən tələblərini də mərhumların və yaralıların, saxlanılan bütün sərnişinlərin və gəmilərin dərhal qaytarılması, kömək və SAbtinin Qəzzaya çatdırılması, İsrailin üzr istəməsi və təzminat ödəməsi lazım olduğunu açıqladı.

BMT İnsan Hüquqları Şurasının 27 sentyabr 2010-cu ildə elan etdiyi hesabatında da 20 ölkədən gələn 112 sərnişin ilə görüşülmüş, gəmilərdə silah olmadığı və İsrailin gərəksiz şiddət tətbiq etdiyi nəticəsinə gəlinmişdir. Hər nə olursa olsun bu böhran nəticəsində İsrail-Türkiyə əlaqələri bəlkə də illərlə təmir edilə bilməyəcək şəkildə yara almışdır. Hər iki ölkə də böhranı doğru idarə edə bilməmiş, həddindən artıq güc istifadə etməkdən çəkinmədiyi bilinən İsrailin bu mövqeyini sınağa qalxan İHH, Türkiyənin milli maraqlarını maraqlandırmayan bir mövzuda, iki ölkənin əlaqələrini sabote etmişdir. İsrail isə Newsweek jurnalına görə bu qarşıdurmadan əsl zərərli çıxan tərəf olmuş, çünki son dərəcə əhəmiyyətli bir müttəfiqini itirmişdi.

2 avqust 2010-cu ildə BMT-nin Baş katibi Pan Gi Mun tərəfindən BMT nəzdində fəaliyyət göstərəcək olan və Mavi Mərmərə hücumunu beynəlxalq hüquq baxımından araşdırıb BMT-ni məlumatlandırmağı məqsəd qoyan bir komissiya quruldu. Komissiyaya rəhbərliyi Yeni Zelandiyanın köhnə baş naziri Sir Geoffrey Palmer, başçı köməkçiliyi isə Kolumbiya köhnə başçısı Alvaro Uribe edəcəkdi.

⁷⁴ Avi Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World* (London: Penguin Books, 2001), s. 600-610.

⁷⁵ Aras, Bülent. "Turkish Foreign Policy and Jerusalem: Toward A Societal Construction of Foreign Policy." *Arab Studies Quarterly* Vol 22 No 4 (2000): s. 31-58.

Komissiyada İsraili İsrail Müdafiə Nazirliyi hüquq köhnə məsləhətçisi Cozef Ciechanover, Türkiyəni isə təqaüdcü səfir Özdem Sanberk təmsil etdi.

3 dekabr 2010-cu ildə Habfa yaxınlarında çıxan və İsrailin tək başına söndürməkdə çox qeyri-kafi qaldığı yanğının söndürülməsi işlərinə Türkiyə baş nazir Ərdoğanın təlimatıyla yanğın söndürmə təyyarələri göndərərək dəstək oldu. Bu inkişaf sonrası İsrail baş naziri Netanyahu baş nazir Ərdoğanla zəng edərək təşəkkür etdi. Eyni zamanda, alçaq kreslo böhranının memarı olan Xarici işlər nazirinin müavini də Türkiyəyə xüsusilə təşəkkür etdiklərini açıqladı. Türkiyə yaşanan bu inkişaflardan sonra iki ölkə arasındakı böhranın aşılmasını üç şərtə bağlamışdır. Bunlardan birincisi, İsrailin rəsmi üzr istəməsi, ikincisi ölənlərin yaxınlarına təzminat ödəməsi və sonuncusu isə Qəzza üzərindəki embargonun sona çatdırılmasıdır. Ancaq İsrailin yalnız ölümlərdən ötrü kədər duyduğu şərh və ölənlərin yaxınlarına ölümlərə səbəb verən İsraili əsgərlərin hüququ vəziyyətinə zərər verməyəcək şəkildə təzminat ödəyə biləcəyini bildirməsi, Türkiyəni təmin etmədi.⁷⁶

İsraildə bu mövzu üzərinə müzakirələr davam edərkən İsrail hökumətinin bir aylıq dərin bir böhran yaşaması, 2011-ci ilin yanvar ayından etibarən Tunisdə başlayıb təsirini genişləndən "Ərəb Baharı"nın marağı başqa bir nöqtəyə sürüşdürməsi səbəbiylə Türkiyə-İsrail əlaqələrinin normallaşması baxımından atılacaq addımlar ikinci planda qalmağa başladı. Bu sırada BMT tərəfindən hazırlanan Palmer hesabatı da əlaqələrin alacağı seyrin ortaya çıxması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. 2011-ci il sentyabr ayından etibarən Palmer hesabatının hələ açıqlanmadan "The New York Times" tərəfindən detallarının nəşr Türkiyə tərəfində son dərəcə mənfi qarşılandı. Hesabatın açıqlanmadan mediaya sızdırılmasının ortaya çıxardığı skandalla birlikdə İsrailin Mavi Mərmərəyə təşkil etdiyi hücumun və Qəzzaya olan yanaşmasının qanuni olduğunu ifadə etməsi Türkiyəni təxminən bir il sonra İsrailə qarşı mövqeyini sərtləşdirməyə itələdi.⁷⁷

⁷⁶ Arı, Tayyar. "Gazze Sonrası İsrail'de İç Dinamikler ve Barış Süreci." *Ortadoğu Etütleri* (2009): s. 83-98

⁷⁷ Bacık, Gökhan. "The Limits of An Alliance: Turkish-Israeli Relations Revisited." *Arab Studies Quarterly* Vol 23 No 3 (2001): s. 49 – 63.

Xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu təşkil etdiyi mətbuat konfransında İsrailə əlaqələrin ikinci katib səviyyəsinə endirildiyi, edilən hərbi müqavilələrin təxirə alındığı, fəvqəladə addımların təmin edilə bilməsi üçün lazım olduğunda tədbir alınması, Qəzzaya edilən addımların tanınmaması, Beynəlxalq Ədalət Divanında araşdırılması üçün lazımlı cəhdlərin edilməsi, Mavi Mərmərə hadisəsində zərər çəkmiş olanların hüquqlarının axtarılması üçün beynəlxalq mühitdə hər cür dəstəyin verilməsi qərarlarının alındığını açıqladı. Eyni zamana prezident Abdullah Gül etdiyi şərhdə Türkiyənin Palmer Hesabatının tanımadığını ifadə etdi

İnkişaf üzərinə BMT-nin Baş katibi Pan Gi Mun həm Türkiyənin həm də İsrailin Yaxın Şərq üçün əhəmiyyətli olduğunu söylədi və Yaxın Şərq sülh prosesinin mənfəəti üçün hər iki ölkəyə də əlaqələrini düzəltməsi çağırışını etdi. ABŞ adına şərhə ABŞ Xarici işlər nazirliyi Spikeri Victoria Nuland etdi. Türkiyə və İsrailin aralarındakı anlaşmazlıqlardan ötrü kədər duyduqlarını ifadə edən Nuland həm Türkiyənin, həm də İsrailin müttəfiq ölkə olduğunu xatırladaraq, iki ölkənin də bu problemi həll etməyə səy etmələrini istədi.

Almaniya Xarici işlər naziri Guido Westerwelle isə Türkiyənin rəftarını tənqid etdi. Türkiyə-İsrail gərginliyini narahatlıqla izlədiklərini və razılığa istiqamətli addımların atılması lazım olduğunu ifadə etdi. Almaniyanın vasitəçiliyini təklif də edən Westerwelle Türkiyədən İsrailə yenidən dialoqa keçməsinə tələb etdi.

Burada gözlənilən İsrailin geri addım atmasıdır. Çünki İsrail beynəlxalq hüququ tapdalamış, quru suları xaricində bir gəmiyə çıxaraq, doqquz adamın ölümünə səbəb olmuşdur. İsrail Türkiyə hökumətinin "Türk ictimaiyyəti İsrail və Qərb əleyhdarı düşüncəyə istiqamətləndirdiyi" mövzusunda bəzi ifadələr istifadə edilmişdi. Ancaq burada əhəmiyyətlə üzərində dayanılması lazım olan bir xüsusiyyət vardır; gəmiyə hücum edib doqquz vətəndaşı öldürülən bir ölkə ictimaiyyətinin onsuz da reaksiya göstərməsi son dərəcə normaldır. Buna baxmayaraq, bu cür bir hücum qarşısında Türk ictimaiyyəti sağlamfikirli davranmış, tarixdən gələn "qoruyucu" rolunu yenə tərک etməmiş və ölkəsindəki İsraililərə və yəhudi əslli vətəndaşlara istiqamətli hər hansı bir mənfə hərəket etməmişdir. Onsuz da İsrail hökuməti də

bunun belə olmadığını, İsrail vətəndaşlarına “Türkiyəyə səyahət qadağasını” qaldıraraq qəbul etmişdir.

Qısa vəd edən İsrailin bölgədəki müttəfiq alternativini Cənubi Kipr Rum Rəhbərliyi kimi görünür. Yuxarıda da ifadə edildiyi üzrə İsrail onsuz da Cənubi Kipr ilə əlaqələrini ötən ildən bəri inkişaf etdirirdi. Bu çərçivədə Kipr ilə inkişaf etdirilən əlaqələr həm İsrailin bölgədəki müttəfiq ehtiyacına qısa vədədə həll edilə biləcək kimi görünür həm də xarici siyasətdəki ən böyük əlaltılarından biri Kipr olan Türkiyəni narahat edəcək və bu sahəyə köçürdüyü enerjinin artmasına səbəb olacaq. Necə ki Cənubi Kipr və İsrailin Şərq Aralıq dənizində birlikdə “qazma” fəaliyyətinə başlayacaq olması xəbərinin Ankarada edilməsi ciddi bir narahatlıq meydana gətirmiş və Türkiyə də Kipr ilə qitə razılışması müqaviləsi imzalayaraq Şərq Aralıq dənizində neft axtarış fəaliyyətlərinə başlanacağını eşitdirmişdir. Livan da Rum rəhbərliyinin Şərq Aralıq dənizində neft axtarış işlərinin Livanın suverenlik haqqlarını pozuntunu etməmək lazım olduğunu, bu nöqtədə heç bir dövlətə qarşı xoşgörürlü davranamayacaqlarını açıqlamışdır.

Türkiyə-İsrail əlaqələrinin bu dərəcə pozulmasının bölgə siyasətinin ümumi baxımından ikili bir təsir doğuracağı deyilə bilər. Prioritetli olaraq Türkiyə Fələstin-İsrail məsələsində ərəblərdən ötrü rəftarını çox daha ortaya qoyaraq bölgədəki siyasi vəziyyəti daha kənara daşımış və bölgəni İranın potensial nüfuz sahəsi olmaqdan çıxarmışdır. Eyni zamanda Türkiyə Yaxın Şərq barışıq dövründə olmazsa olmaz bir aktor olaraq meydana çıxmış görünməkdədir. İsrailə əlaqələri yaxşı olan bir Türkiyə ən azından tərəflərin görüşməsinə təmin edə bilər, müzakirə sahələri üzərində müddəti icra bir aktor ikən bu güngəlinən nöqtədə Fələstin məsələsinin həllində İsrailə əlaqələri pis olan bir Türkiyənin Fələstin məsələsinin həll qovuşdurulmasında müsbət bir rol əldə edilə bilməyəcəyi irəli sürə bilər.⁷⁸ Bununla birlikdə Türkiyənin bölgə siyasətinə bu qədər möhkəm daxil olmasını, ölkələrindəki ən ciddi rejim müxalifətini İslami hərəkatlardan qəbul etməsini Səudiyyə Ərəbistanı və İordaniya kimi ölkələr məmnuniyyətsizliklə qarşılamamışlar. Çünki Avropa İttifaqı ilə müzakirələr apararı, ABŞ ilə “strateji ortağ” olan və eyni zamanda müstəqil işləyən bir parlamentə, heç bir

---

⁷⁸ Sedat Laçiner “Türk dış politikası” Ankara 2009, s. 256-261

xarici təsir olmadan vaxtaşırı olaraq həyata keçirilən seçkilərlə nəzarət altında tutulan bir demokratiyaya və dünyəvi dövlət nizamına sahib olan və bütün bunlarla İslamı bir arada tuta bilən Türkiyə bölgədə İranın yerinə iqamə edilə biləcək ən yaxşı alternativ vəziyyətindədir. Bununla birlikdə bölgədəki xalq hərəkatlarının ən böyük tələblərinin də güclü bir demokratiya və müstəqil işləyən bir parlament olduğu nəzərə alınsa Türkiyənin bölgəyə girişi qısa və orta vəd edən bölgə ölkələrindəki mövcud rejimlərin məşruyyətlərinin sorğulanması ilə nəticələnə bilər.⁷⁹

Türkiyə baxımından əlaqələrin gərilməsinin nəticələri də qısa və orta vədd edən dəyişənlik göstərəcək. Türkiyə AK Partiya iqtidarı altında keçən on il ərzində xarici siyasətini bölgəsindəki bütün dövlətlər tərəfindən güvən duyulan bir regional güc və bu gücdən aldığı etibardan qaynaqlanan bir global aktor olmaq üzrə təyin etmişdi. Gəlinən nöqtədə Türkiyə-İsrail əlaqələrinin pisləşməsi, İranla həm Suriya, həm də raket qalxanı mövzularında yaşanan çətinliklər, Suriya rejimi ilə əlaqələrin qopması ilə yanaşı, Ermənistanla davam etdirilən əlaqələrin normallaşdırılmasına istiqamətli danışıqların yarım qalması, Kipr probleminin həlli mövzusunda yaşanan tıxanma və AB əlaqələrinin durma nöqtəsinə gəlməsi AK Partiya iqtidarının vəzifəyə gəldikdən sonra mənimsədiyi missiya çərçivəsində-Türkiyənin qarşısında əhəmiyyətli diplomatik imtahanlar olduğunu göstərir. Ötən 10 il ərzində izlənən "sıfır problem" siyasəti və bölgədəki nisbilik obyektiv duruş beynəlxalq siyasətdə Türkiyənin davamlı bir Yaxın Şərqi barışında təsirli rol oynaya bilər düşüncəsini ortaya çıxarmışdı. İnkişaf edən son hadisələrdən sonra isə, gərginlik yaxşı idarə edilməzsə, AK Partiya iqtidarı müddətində əl altından davamlı işlənən "gizli təqvim "arqumenti çərçivəsində AK Partiya iqtidarının" revizionist "bir xarici siyasət izlədiyi düşüncəsi beynəlxalq ictimaiyyətdə yer əldə edə bilər. Eyni zamanda İsrailin Cənubi Kipr ilə inkişaf etdirəcəyi əlaqələrin Kipr probleminin həllini çətinləşdirəcək olması da Türk xarici siyasətinin iş sahələri və diqqət sıxlığı baxımından nəzərə alınması lazım olan bir ünsürdür.

---

⁷⁹ Baskın Oran "Türk dış politikası" III cild, (2001-2012) İstanbul 2013, s. 567-574

Bütün bu qiymətləndirmələrin işığında ortaya çıxan ən əhəmiyyətli xüsusiyyət iki ölkə arasındakı əlaqələrin bu nöqtəyə gəlməsində Türkiyənin hər hansı bir məsuliyyətinin olmamasıdır.

Digər bir deyişlə problemi yaradan tərəf Türkiyə deyil. Ancaq daha əvvəl yaşanan gərginlikdən olduğu kimi bunun da Fələstin problemindən qaynaqlanması təsadüf deyil. Bu səbəbdən iki ölkə arasındakı münasibətlərdəki eniş-çixış ilə Fələstin problemi arasında birbaşa bir korrelyasiya var. Bu səbəblə mövcud böhranın aşılması İsrail-Fələstin probleminin həllinə və ya ən azından tərəflər arasında optimist bir havanın doğulmasına bağlı olacaq.⁸⁰

---

⁸⁰ Ahmet Davutoğlu “Stratejik derinlik” Küre nəşriyyatı, 2001

Fəsil 3. AKP hakimiyyəti dövründə Türkiyənin böyük güclərlə münasibətləri

3.1. AKP xarici siyasətində ABŞ və AB əsas aktor kimi

Bildiyimiz kimi, Türkiyə Soyuq müharibə dövründə (1945-1990) ABŞ-la eyni blokda, yəni Qərb blokunda idi. Bu zaman daxilində həm Avropa işləri, həm NATO çərçivəsində Türkiyənin ABŞ-la siyasi və hərbi münasibətləri çox yaxın idi. Bəzi regionlarda bu iki dövlətin siyasəti üst-üstə düşür. Məsələn, Yaxın və Orta Şərqdə. Bu əsasən 2000-ci illərdən, AKP (Ədalət və İnkişaf partiyası) hökumətinin qurulmasından sonra başladı.⁸¹

AKP Türkiyə xarici siyasətində kifayət qədər dəyişiklik etdi. Belə ki, get-gedə pisləşən İsrailə münasibətlər ortamında, Türkiyənin ABŞ və Avropa dövlətləri tərəfindən terrorçu sayılan HƏMAS-la əlaqələrə girməsi, “Mavi Marmara” məsələsi, Fələstin dövlətinin qurulması ideyasının dəstəklənməsi, İran siyasəti və s. göstərdi ki, ABŞ həmişə Türkiyəni, Türkiyə də həmişə ABŞ-ı dəstəkləmir.

Obama administrasiyasının Türkiyə ilə olan əlaqələrə xüsusi bir önəm verdiyi hələ seçim kampaniyasının gedişi zamanı aydın müşahidə olunmuşdur. Daha öncə qeyd etdiyimiz kimi ilk dəfə olaraq prezidentliyə namizədin xarici siyasət proqramında Türkiyə ilə əlaqədar bir bölüm yer almış, buna bağlı olaraq Kipr məsələsindən də bəhs olunmuşdur. Barak Obama və Joe Biden tərəfindən imzalanan mətn ikitərəfi əlaqələrin son dönəmində niyə və necə zəiflədiyini və bunu dəyişdirmək üçün edilməsi labüd olan proseslərin cəmi kimi göstərişlə bilər.

Sabit, demokratik və qərb yönümlü Türkiyə ilə yaxın əlaqədə olmaq ABŞ-ın beynəlxalq maraqları baxımından çox önəmlidir. İkitərəfli əlaqələr yaxın zamanda Buş idarəçiliyinin İraqa yersiz və səhv müdaxiləsi üzündən gərginləşmiş bu da PKK-nın Türkiyəyə yönəlmiş terror təhdidini artırmışdır. Bunun nəticəsində NATO üzvü və müsəlman dünyasının ən təkmil demokratiyası olan bu strateji müttəfiq qərbə qarşı dönməkdədir. Araşdırmalara görə türklərin sadəcə 12%i ABŞ haqqında müsbət

---

⁸¹ Faruk Sönmezoğlu. XXI yüzyılda Türk dış politikasının analizi. İstanbul 2012

fikirələrə sahibdirlər. Barak Obama və Joe Biden türk və Şimali İraqlı məsul şəxslərin PKK təhdidi qarşısında bir razılığa gələ bilmələri Türkiyənin ərazi bütövlüyü təhlükəsizliyi və Şimali İraqın böyük ehtiyac duyduğu türk sərmayələrinin reallaşması üçün gərgin çalışacaqlar. Barak Obama və Joe Biden Türkiyədə demokratiya insan haqları və söz azadlığının inkişafını və bu ölkənin Avropa Birliyinə üzvlüyünü dəstəkləyəcəklər. Bunlarla bərabər Kipr məsələsinin iki toplumlu və iki bölgəli tək bir dövlət formulu ilə adil və daimi şəkildə həll olunmasının, mülkiyyət qaçqınlar torpaq və təhlükəsizlik problemlərinin həll olunmasına, adanın bölünməsinə və qeyri-müəyyənliyə son verilməsinə, sülh və rifahla birlikdə türk-yunan əlaqələri və Türkiyənin AB üzvlüyü müddətində maneələri aradan qaldırılmasına yol açacağı bildirilir. Bu yanaşma ABŞ-ın əvvəlcədən dəstəklədiyi Annan planı ilə ört-basdır edilir.

Qeyd oluna bilər ki Obamanın iqtidara gəlməsi ilə Türkiyə ilə əlaqələr mövzusunda Vaşinqtonda pozitiv siqnallar gəlməyə başlamış, lakin yenə də nə xarici işlər naziri Hilari Klintonun nə də prezident Obamanın Türkiyəni bir-iki ay içərisində dalbadal ziyarət edəcəyi təxmin edilmişdir, hətta bəzi mütəxəssislər qlobal maliyyə böhranı və həllini gözləyən xarici siyasət problemləri dolayısı ilə yeni idarəçiliyin türk-amerikan əlaqələri ilə normaldan da az maraqlanacağı təsbit edilmişdir. Bunun əksinə Türkiyə daxilində bu sürətli giriş Vaşinqtonda 2003-cü il böhranından sonra geniş müzakirə olunan “Türkiyəni kim itirdi?” müzakirəsinin əldə olunan yeni bir xarici siyasətin yaranmasının göstəricisi idi.⁸²

2009-cu ilin martında xarici işlər naziri Hilari Klintonun Türkiyəyə ilk rəsmi səfəri yeni Türk-Amerikan dialoquna təkan verdiyi kimi prezident Obamanın bir neçə həftə sonrakı səfərinin ictimaiyyətə aşığılanması ikili əlaqələrdə adətən bir elektroşok təsiri yaratmışdır. Baş Nazir və prezidentdən sonra həmkarı Ali Babacanla keçirdiyi uzun görüşmədən sonrakı ortaq açıqlamada Türkiyə-ABŞ münasibətlərini bir “ittifaq və strateji ortaqlıq” kimi səciyyələndirən Klinton bunun təməlini 2006-cı ildə ortaq görüş sənədinə əsasən hər iki ölkənin sülh, demokratiya, azadlıq və rifahı olan inamının təşkil etdiyini ifadə etmişdir. Hər iki nazir Orta Şərq, İraq, Əfqanıstan,

---

⁸² Tayyar Arı. Yüksəlen güc. Türkiyə-ABD ilişkileri ve Ortadoğu. Marmara 2010

Qafqaz, Kipr, AB enerji məsələlərini üzərində iş birliyi ediləcək ortaq maraq dABrəsi olaraq müəyyənləşdirmişlər və ikili əlaqələrin əsasını genişləndirmək məqsədilə “Gənc Türkiyə - Gənc Amerika: yeni bir dövrdə yeni bir münasibət” başlıqlı dövr başlatdıqlarını elan etmişlər. Bu dövrün yetişməkdə olan Türk və Amerika gənc liderlərinin insanların səviyyəsinin artırılması istiqamətində fəaliyyətlərini mümkün edəcəyi qeyd olunur və iki ölkədə gələcəyin liderləri arasındakı əlaqələr baxımından bir yatırım kimi qiymətləndirilir. Bəzilərinə görə bu səfər Türkiyədəki iqtidarı gücləndirməkdən başqa bir işə yaramayacaq, bəzilərinə görə isə Türkiyənin müsəlman dünyasının lideri olmasını təyin edəcəkdir. Bu görüşlərlə bərabər Barak Obamanın prezidentliyinin 100 günlüyü çərçivəsində Türkiyə səfər edəcək olmasının, ABŞ-ın yeni xarici siyasəti, Orta Şərq İslam dünyası ilə əlaqələri və Türkiyə-Amerika münasibətləri baxımından olmaqla 3 ayrı istiqamətdə önəm daşdığı düşünülür də mövcuddur. Birinci çərçivədə Vaşinqtonun son 8 ildir həyata keçirdiyi “otistik”(dünyaya bağlı) qatı güc siyasətinin sona çatdığı və yeni yumşaq güc siyasətinin həm geostrateji həm milli mənada açar rol oynayan Türkiyədən start götürəcəyi; hər nə qədər müsəlman dünyasına xitabən danışmasının Türkiyədən edilməyəcəyi vurğulansa da da ABŞ-ın İslam dünyası ilə barışma mərhələsinin Türkiyə sərhədləri içərisində başlanacağı; 3-cü çərçivəsində isə İraq böhranından sonra ABŞ əleyhdarlığının beşiyi halına gələn Türkiyəni yenidən qazanma söylərinin ilk addımlarının atılacağı irəli sürülməkdəydi. Necə ki, Ömər Taşpınar səfəri nə məqsədini “ çünki Amerika Türkiyəni itirməkdən qorxur” deyərək açıqlamış buna 2-ci səbəb olaraq Obamanın keçmişdə 1915-ci illə əlaqəli soyqırım tezisinin lehindəki mövqeyi davam edərsə Türkiyənin “İncirlik” Bazasını bağlaya biləcəyini, səfərin 24 apreləndən əvvəl həyata keçirilməsinin bunu əngəlləmək məqsədi daşdığı ifadə etmişdir.

Prezident Obamanın 6-7 aprel 2006-cı ildə Türkiyəyə səfəri də bu marağın göstəricisidir. Toplam 40 saat davam edən dövlət məmurlarının milli azlıqların və media nümayəndələri ilə görüşlərin aparıldığı bu səfəri ağırlıq mərkəzi şübhəsiz ki, 6 aprel günü TBMM-ə xitabən etdiyi çıxış olmuşdur. Bu çıxışda verilən mesajları

“ABŞ-ın Türkiyəyə və yeni dünyaya vermək istədiyi” və “ Türkiyənin eşitmək istədiyi” mesajlar olaraq 2-yə bölə bilərik.

Bu baxımdan Prezident Türkiyəyə vermək istədiyi ilk mesajını yuxarıda qeyd olunan və yeni Amerikan idarəçiliyini əks etdirən giriş cümləsində ifadə etmişdir. “ Mən ölkələrimiz arasındakı ittifaqı və xalqlarımız arasındakı dostluğu yeniləməkdə qərarlıyam”.⁸³ Bunu vurğulamaq məqsədilə 2 ölkə arasındakı qədim dostluğun mərhələlərinin xatırladan Obamanın bu çıxışda beynəlxalq ictimaiyyətə verdiyi ən önəmli mesaj isə “islamlə savaşırmıq” deyərək müsəlman dünyasına Türkiyə üzərindən uzatdığı zeytun budağı olmuşdur. Buş dövrünün müharibə meyilli siyasətinə son vermək məqsədində olduğunu beynəlxalq və regional əlaqələr çağırışı ilə qeyd edərkən ABŞ-ın Türkiyənin AB üzvlüyünə və demokratikləşmə cəhdlərinə dəstəyini ifadə etməkdən və bu yöndə azlıqların haqları və Ermənistanla olan münasibətlərin normallaşması kimi məsələlərdə irəliləmə gözləntisini də ifadə etmişdir.

Prezident Obamanın verdiyi mesajlar bunlar olmuşdur: Amerikan inqilabı və İstiqlaliyyət müharibələri nümunələrindən yola çıxaraq mübarizə nəticəsində əldə edilmiş milli suverenlik anlayışının hər 2 tərəf üçün daşdığı önəm İraqın ərazi bütövlüyü və PKK terroru ilə mübarizə məsələsində təhlükəsizlik. Bu çıxışın yeni idarəçiliyin əsas siyasi məqsədlərini əks etdirməsi ilə yanaşı Türkiyə - Amerika münasibətlərində son illərdə yaşanan bütün anlaşılmazlıqlar nəzərə alınaraq və bütün bunları aradan qaldırmaq hədəfi ilə son dərəcə ciddi şəkildə hazırlandığı görünür. ⁸⁴

Bir az da “Model Ortaqlıq”(Müttəfiqlik) haqqında. İdeoloji qütbləşməni səciyyələndirən soyuq müharibə dönəmində “strateji ittifaq” hesab edilən Türkiyə ABŞ münasibətləri soyuq müharibə sonrasında Klinton hökuməti tərəfindən regional konyunkturani səciyyələndirən “gücləndirilmiş müttəfiqlik” bilavasitə “stratejik müttəfiqlik” olaraq dəyərləndirilmişdir. Prezident Obamanın 6 aprel 2009-cu il tarixli mətbuat konfransında ictimaiyyətə açıqladığı “Model ortaqlıq” başqa deyimlə “örnek

---

⁸³ Türk dış politikası yıllığı 2011. İstanbul 2012

⁸⁴ Füsün Türkmen. Türkiyə-ABD ilişkileri. İstanbul 2012

ortaqlıq” - 11 sentyabr sonrası dövrün məhsulu və ikili əlaqələrin dayandırılacağı üçüncü nəsil anlayış olacaqdır.

“Daha güclü ABŞ-Türkiyə əlaqəsinin qurulması, bu münasibətlərin bir model ortaqlıq yaratmasıyla mümkün ola bilər” deyərək Obama anlayışın mahiyyətini bu cür ifadə etmişdir: “Sözü gedən modeldə xristianların üstün olduğu xalqla, əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət olan qərblə digər xalqlar biraraya gələcək və Avropayla Asiya arasında yerləşən Türkiyə ABŞ ilə müasir beynəlxalq bir cəmiyyət yarada biləcək. Bu inamlı, qarşılıqlı hörmətə dayanan ciddi mədəni fərqləri olmayan bir ortaqlıq olacaq. Biz özümüzü xristian ya da yəhudi bir xalq olaraq görmürük, vətəndaşların və ideyaların bir-birinə bağladığı, dəyərlərin formalaşdığı birləşdirildiyi bir xalq olaraq görürük. Müasir Türkiyə də bənzər prinsiplərlə qurulub. Bizim hər iki ölkədə gördüyümüz bu vədin layiq bir ölkə hüquq üstümlüyü vədinin hələ də davamlı olmasıdır və bu önəmlidir. Bunu dəstəkləməyə davam edəcəyik. Dünyaya bu mesajı bu şəkildə verə bilsək, son dərəcə qeyri adi bir nəticəsi olacaq... Sadəcə ikili münasibətlər deyil, birlikdə çalışaraq daha çox strategiyaları formalaşdırma biləcəyimizi gördüm. Bu, müsəlman və qərb dünyası arasında birləşməyə kömək edəcək, bizi rifah və təhlükəsizliyə aparacaq bir yol olacaqdır. ABŞ bu müttəfiqliyi gələcək illərdə də davam etdirməyi hədəfləyir”.⁸⁵

Bu müttəfiqliyi analiz edəcək olsaq, Türkiyə ABŞ münasibətlərinin əsasını təşkil edən istər bloklararası, istərsə də regional geostratejik faktorun ilk dəfə daha irəlisinə gedildiyi və münasibətlərin əsasında kimlik, dəyərlər və rifah kimi anlayışlar da daxil edilərək genişləndirilməyə çalışıldığı nəzərə çarpır. Buna təkan verən isə şübhəsiz ki 11 sentyabr hadisələri və ardından 2003-cü ildə Türkiyə ilə yaşanan böhrandır. Prezident Obamanın bir yandan Türkiyədəki mövcud rejimin önəmini vurğulayaraq Amerikanın Türkiyəyə münasibətində təminat verirkən, digər yandan Türkiyənin müsəlman kimliyinə simvolik bir önəm verməsi son dərəcə incə bir xətt üzərində qurmağa çalışdığı tarazlığa işarə etməkdədir, bu mənada Amerikan hökumətinin müsəlman kimlik və “islamçı” siyasət arıseçkiliyinin sağlam formada

---

⁸⁵ .Baskın Oran. Türk dış politikası. II cild. İstanbul 2012

edə bildiyini göstərməkdədir. Burada sözü gedən mövcud siyasi rejim ortaq məxrəcindəki fərqli dini kimliklərə malik iki xalqın müxtəlif sahələrdəki iş birliyi.

Türk hökuməti tərəfindən son dərəcə müsbət qarşılanan model müttəfiqlik perspektivi Baş nazir Ərdoğanın 2009-cu il dekabrda Vaşingtona etdiyi səfərdə öz əksini tapmış və mahiyyətinin necə olacağı mətbuat orqanları tərəfindən “Model Müttəfiqlik Zirvəsi” olaraq adlandırılan görüşmələr zamanı geniş müzakirə olunmuşdur. Bunun nəticəsində strateji müttəfiqliyin qacınılmaz çəkildə münasibətlərin ağırlıq mərkəzini formalaşdırmağa davam etməsi şərtilə iş birliyinin digər sahələrə yayılması məsələsində fikir birliyi əldə olunmuşdur. Bu mənada ilk qəti addım olaraq, Türkiyə-ABŞ münasibətlərinin çox da inkişaf etməmiş bir sahəsi olan iqtisadiyyat sahəsində bir iş birliyi mexanizmasının yaradılması qərarlaşdırılmış və tərəflərin iki nəfərlik nazirlə idarə edəcəkləri mexanizma dərəcəsində İkili Ticarət və Sərmayə Çərçivə sənədi, İqtisadi Müttəfiqlik Şurası və Enerji İşçi Qrupu adı altında sabit koordinasiya iclasları keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Mütəxəssislərə görə, bu mexanizma həyata keçərsə Model Müttəfiqlik gələcək illərdə çeşidlənəcək aktorlar ilə akademik mədəni və sosial sahələrə və eləcə də ikili münasibətlərə yayıla biləcək bir tutuma malik olacaqdır. Beləliklə, müəyyən mövzularda fərqli yanaşmalar daha rahat qəbul olunacağı kimi problemləri böhrana dönüşmədən həll etmək asanlaşacaqdır. Lakin müddətin başlaması sivil cəmiyyət yolu ilə kollektiv zihniyyətə yerləşmə kimi uzun və sonu bilinməyən bir dövrdən keçməlidir. Neçə ki, ABŞ-ın əvvəlki Müdafiə nazirinin katibi Richard Armitage, Model Müttəfiqlik anlayışının açıqlanmasından 1 il yarım sonra Vaşinqtonda verdiyi bir müsahibədə bunun qurulmasının üst-üstə edilən rəsmi və qapalı iclaslarda hələ də yaradılmağa çalışıldığını bildirmiş və “Doğru cavabı axtarıq. Dünyaya örnək olacaq necə bir Model Müttəfiqlik yarada bilərik? Onun axtarışı davam edir” demişdir.⁸⁶

Bu gün Model Müttəfiqlik seçənəklərinə baxdığımızda:

a) Stratejik hadisələrin davamlı və ciddi şəkildə davam etdiyini söyləmək mümkündür. Necə ki, anlayışın müəllifi olduğu irəli sürülən ABŞ-ın Avropa və Asiyadan məsul Xarici İşlər nazir müavini Flip H. Qordon, “Türkiyədən daha çox ikili

⁸⁶ Ertan Efeğil, Ridvan Kalaycı. Dış politika teorileri bağlamında Türk dış politikasının analizi. I cild. İstanbul. 2012

münasibətdə olduğumuz başqa bir ölkə yoxdur. Çünki Türkiyə danışdığımız bütün mövzulara cəlb edilmiş vəziyyətdədir” dediği halda, Baş Nazir Erdoğan Prezident Obama ilə 2011-ci il BMT Baş Assambleyasında etdiyi və Əfqanıstandan Liviyaya terrorla mübarizədən raketlə müdafiəyə kimi müxtəlif mövzuların görüşüldüyü ikitərəfli zirvə görüşündə “Model Müttəfiqlik müddəti ərzində doğurdan da çox mühüm addımlar atdıq,atırıq” ifadəsini bildirmişdir.

b) İqtisadi sahədə dövrü bəzi mexanizmlər yaradılsa da, struktur və təşkilati mexanizmlərə etiyac olduğu açıqdır. Bununçün şirkətlərin yenidən qurulması texnologiya məsələsində ortaqlıqların qurulması və sahibkarlığın maliyyə edilməsi kimi addımlar atıla biləcəyi kimi, yeni model ortaqlıq içərisində yenilikçilik və sahibkarlığa istiqamətləndirilməsi şərtidir⁸⁷

c) Ortaq dəyərlərin bölüşdürülməsi məsələsi isə göründüyü kimi hələ də içi doldurulmamış boş bir sahə olmağa davam etməkdədir. Dövlət xarici aktor və müddətlərin müasir beynəlxalq münasibətlərdə tutduğu yer düşünüləndüyündə dövlətlərarası münasibətlərin yetərli olmadığı və sivil cəmiyyətlər arasında daha çox əlaqə,akademik və elmi işbirliyi kimi sahibkarlıqların artırılması və bunların necə həyata keçiriləcəyi müəyyən olunması gərəkdir. Əks təqdirdə, okeanın bir tərəfində Amerikan əleyhdarlığı,o biri tərəfdə isə Türkiyə haqqında bilgi çatışmazlığından yaranan müasir vəziyyət, Model Müttəfiqlik səyini bir karla dialoquna çevirmək təhlükəsini daşımaqdadır.

Türkiyə həm ABŞ-ın bölgədəki müttəfiqi, həm də İranın qonşusu olması onu gedən proseslərdən kənar qoymur. Bir vaxtlara qədər türk hökumətinin İranın nüvə siyasətindəki mövqeyi dəqiq olmamaqla yanaşı – hökumət hər fürsətdə İranın nüvə texnologiyasını sülh məqsədilə inkişaf etdirməsində haqlı hesAB edirdi və məsələnin beynəlxalq diplomatik yollarla həll edilməsinin lazım olduğunu deyirdi. Lakin İranın bu hərəkəti nüvə silah istehsalına çevrilə bilər ki, bu da Türkiyə üçün böyük təhdid kimi görünür. Məhz bu yerdə ABŞ və BMT TŞ-nin İran haqqında qəbul etdiyi qərarlar Türkiyə-İran münasibətlərini üçün əsas əhəmiyyət qazandı. Ancaq, indiyə qədər ABŞ və müttəfiqləri İrana qarşı ortaqlıq baxış göstərsələr də, ABŞ-ın İrana

---

⁸⁷ .Ahmet Davutoğlu. Stratejik derinlikler. İstanbul 2012

müdaxilə müddəti Həm ABŞ-ın bölgədə müttəfiqi, həm də İranın qonşusu olması faktı göstərir ki, Türkiyə regionda baş verən hadisələrin ən çox təsirə məruz qaldığı bir dövlətdir. Ancaq Türkiyə xarici siyasət sahəsində sahib olduğu yeni bir mövqe ilə İran səbəbindən ortaya çıxan regional miqyasda olan böhranlardan çıxma bilmişdir. Son dövəndə baş verən hadisələrə baxdıqda Türkiyə-İran münasibətlərində artan yaxınlaşma müşahidə edilmişdir. ABŞ-ın İranın nüvə fəaliyyətinə qarşı çıxmasının səbəbi iki ölkə arasındakı konfliktlərdir. ABŞ İranı terrorizmi dəstəkləməkdə günahlandırır. 11 sentyabr təcavüzündən sonra İranın ABŞ tərəfindən hədəf ölkə olaraq görülməsi, İranın gizli nüvə ehtiyatlarının ortaya çıxması, İranın zəngin neft və təbii qaz ehtiyatlarına sahib olması, Türkiyədə AKP-nin iqtidara gəlməsi və yeni bir xarici siyasət xəttinin işlənməsi, Türkiyədə tez bir zamanda iqtisadiyyatın genişlənməsi, Türkiyədə enerjiyə ehtiyacın artması kimi iqtisadi və təhükəsizliklə bağlı olan əsas səbəblər 2002-ci ildən sonra Türkiyə-İran münasibətlərində izlər qoymuşdur.

Enerji sahəsində ABŞ üçün əsas məqsəd İranın can damarı olan enerji sektorunu və digər ölkələrlə ticarətini intensivləşdirən maliyyə sektorunu iflic vəziyyətə salmaqdır. Bunu üçün ABŞ siyasətini həm beynəlxalq səviyyədə, həm də Avropa İttifaqında həyata keçirmiş və AB ölkələri BMT TŞ sanksiya qərarlarını öz qanunvericiliklərinə uyğunlaşdıraraq onun tətbiqinə başlamışlar. ABŞ AB-nın üzvlərinin İranla müxtəlif səviyyələrdə ticarət münasibətləri olan digər ölkələrlə əməkdaşlıq edərək İranı sıxışdırmağa çalışır.

Türkiyə Respublikası quruluşundan etibarən müasir mədəniyyətlər səviyyəsinə çatma yolunda beynəlxalq arenada inkişafı yaxından təqib etmiş və beynəlxalq təşkilatların təsirli bir üzvü olmuşdur. Bu istiqamətdə, insanlıq tarixinin ən böyük sülh layihəsi olaraq xarakterizə edilən Avropa İqtisadi Birliyinin (ABB) 1958-ci ildə qurulmasından qısa bir müddət sonra Türkiyə, 31 iyul 1959-cu ildə İcmaya ortaqlıq müraciətini bildirmişdir. Türkiyə adına bu müraciəti dövrün Demokrat Partiya lideri və baş naziri Adnan Menderes etmişdir. Menderes, bu başvuruyula, Türkiyənin Avropaya ilk addımı atıldığını ifadə etmişdir. Türkiyənin AB ilə əlaqələri, Avropa İqtisadi Birliyi ilə 12 sentyabr 1963 tarixində imzalanan və 1 dekabr 1964 tarixində

qüvvəyə girən Ankara müqaviləsinin təməlini meydana gətirdiyi ortaqlıq rejimi çərçivəsində başlamışdır.

Ankara müqaviləsi, Türkiyə ilə AB-nin inteqrasiya üçün, hazırlıq dövrü, keçid dövrü və son dövr olaraq üç dövrə nəzərdə tutmuşdur. Keçid dövrünün sonunda gömrük birliyinin tamamlanması planlaşdırılır. Müqavilədə nəzərdə tutulan hazırlıq dövrünün sona çatmasıyla birlikdə, 13 noyabr 1970 tarixində imzalanan və 1973-ci ildə qüvvəyə girən əlavə protokolda keçid dövrünün müddəaları və tərəflərin boynuna götürəcəyi öhdəliklər təyin olunmuşdur. Ankara müqaviləsi eyni zamanda qurduğu ortaqlıq rejimini, ölkəmizin AB-yə iştirakını asanlaşdıracaq bir ünsür olaraq qəbul etdiyini açıqca ifadə etmişdir. Avropa İttifaqı-Türkiyə münasibətləri 17 dekabr 2004 sonrası yeni bir zəmində irəliləməyə başlayır. Oktyabr 2005-də başlanmasına qərar verilən tam üzvlük müzakirələri ilə inteqrasiya prosesi gündəlik həyata dərinlənə yansımalarla davam edəcək. Digər tərəfdən "siyasi kriterlər'in də izlənməyə davam ediləcək olması islahatların 'geri çevrilə' bir quruluşa qovuşdurulmasını təmin edəcək. AB üzvlüyünə istiqamətli% 70-i aşan ictimai dəstək, üzvlüyün Türkiyəni çevirmə perspektivinə də verilən bir dəstək olaraq xarakterizə edilə bilər. Bu ölçüsüylə xüsusidə AB üzvlüyü və ümumiyyətlə qarbləşmə hədəfləri bir 'dövlət siyasəti / layihəsi "olmaqdan çıxıb' cəmiyyət layihəsi 'halına gəlmişdir. AB üzvlüyü hədəfinin Türkiyə baxımından daşdığı əhəmiyyətin bir çox ölçüsü vardır. Bunlar arasında heç şübhəsiz ən əhəmiyyətliləri biri demokratikləşmə müddətidir.⁸⁸ AB-nin genişləndirilməsi (yeni üzvlərin iştirakı) yönləri demokratik bir rejim çərçivəsində sabit rəhbərliklərdən ibarət halqalar halında böyümə strategiyası Yunanıstan, İspaniya və Portuqaliya nümunələrində müvəffəqiyyətli olmuşdu. 1 may 2004-cü ildə tamamlanan Şərqi Avropa genişlənməsində də AB bu strategiyayı tətbiq etdi. Əsasən bir 'sülh layihəsi' olan AB, sülhü qurmanın və qorumanın yolları olaraq iqtisadi inteqrasiya qədər, son illərdə, demokratik sülh nəzəriyyələrindən ilham alaraq demokratiya, hüquq dövləti və insan hüquqları üzərinə heyəti rejimlərin yayılmasını da funksional tapır. 'Demokratiyanın bir-birləriylə döyüşmədikləri' hipotezinə

---

⁸⁸ ÇAYHAN, Esra; "Türkiyə'de Siyasal Partiler ve AB", Dünyə Bugünə AB, Der. Beril Dedeoğlu, Boyut Yay., İstanbul, 2003.

hərəkətlə genişləndirilməsi prosesini, ətrafında demokratik, bu səbəbdən barışçıl və sabit rəhbərliklər yaratmaq üçün də istifadə edir. Müzakirəsiz bir şəkildə, Türkiyədə dövlət-cəmiyyət əlaqəsi AB müddətində dəyişir. Daha cəmiyyət mərkəzli, xidmətə söykənən, cəmiyyətin haqq və azadlıqlarını önə çıxardan bir dövlət qurulması ortaya çıxır. Çünki müasir dövlət, öz başına özlüyündə bir dəyər deyil; hökumətini cəmiyyəti təşkil edən fərdlərə azadlıq, rifah və təhlükəsizlik sunmalıdır. Performansa söykənən xidmət çıxaran bir dövlətdir güclü və hökumət bazası möhkəm olan; müqəddəs dövlət deyil. Xidmətə söykənən texniki dövlət, ideoloji dövlətin tərsidir. Yəni yurttəşlərə müəyyən bir dəyər sistemi, həyat forması və ya ideoloji çatdırmağa, ayrıca 'dövlət aklı'na qarşı cəmiyyətin önceləndiyi bir rəhbərlik anlayışıdır. AB müddətində, artıq Türkiyədə ideoloji, cəberrut, dayatıcı bir dövlətin yerinə, demokratik plüralist, azad və funksional bir dövlət meydana gəlir. Bu müddətdə irəlilədikcə dövlətin dayatıcı gücü də, dayatıcı cihazları da funksiyasız hala gələcək. Dövlətə çatmaq, dövləti ələ keçirmək üzərinə qurulan siyasi gərginliklər də ortadan qalxacaq.⁸⁹ Qısaca, AB müddətində Türkiyə, iqtisadiyyatı və siyasəti sabitləşdirmək olur. Sabitlik, xüsusilə siyasi və iqtisadi sahələrdəki sabitlik, ictimai sahədə sülh də çıxarır. AB üzvlüyünün Türkiyə baxımından daşdığı əhəmiyyətin bir başqa ölçüsü təhlükəsizlikdir. Ümumiyyətlə bu mövzu iki şəkildə müzakirə edildi. Birincisi, Türkiyə kimi strateji baxımdan əhəmiyyətli bir bölgədə olan və hərbi güc etibarilə həm NATO içində və həm də bölgədə ağırlığı olan bir ölkənin AB-nin müdafiə və təhlükəsizlik siyasətinə ciddi qatqılar edə biləcəyi təzimin, ki bu, doğrudur. İkincisi isə AB-nin, Türkiyənin bütövlüyünü təhdid edən siyasəti və qrupları dəstəklədiyi və bu səbəbdən uzaq dayanılması lazım olan bir macərə olduğu istiqamətindədir. AB üzvü ölkələrin rəhbərlik anlayışlarının dəyişməsi, bir tərəfdən AB-nin mərkəzi təşkilatlarının gücünün artması kənar yandan da milli səviyyədə yerli orqanların qərar vermə prosesində güclənmələrinə ənənəvi xalq-dövlətin keyfiyyət bir çevrilmə keçirməsi olaraq betimlənə bilər. Amma bu, ölkənin bölünməsi olaraq nitələnməz.

---

⁸⁹ <http://europarl.eu.int>, Avropa Parlamenti

Türkiyə-AB inteqrasiya prosesinin milli təhlükəsizliyi və bütövlüyü qurucu, sağlamlaşdırıcı bir ölçü daşdığı AB-nin kürd probleminə fərqliləşən yaklaşımlarından da çıxarsan bilir. AB ilə əlaqələrdə kürd problemi uzun müddət bir böhran mövzusu oldu. Kürdlərin, fərqli bir etnik qrup olaraq mədəni hüquqlarının tanınması istəndi; bir tərəfdən terror kınanırken kənar yandan da Türk hökumətlərinin problemə siyasi müstəvidə bir həll çıxarması dilə gətirildi. Amma AB istəkləri Türkiyənin Ərazi bütövlüyü pozacaq bir görünüş sərgiləmədi. Orta şərqə aktiv olaraq müdaxilə edə biləcək bir güc olmayan AB-nin bölgədə tətbiq çalışdığı bir 'Kürd layihəsi' olmadı. Orta şərqə yenidən şəkilləndirməyə çalışan və bu məqsədlə bölgədə güc istifadə ABŞ-ın isə var bir 'Kürd layihəsi'. Şimali İraqdakı meydana gəlmə, doxsanıncı illərdən bəri ABŞ-ın təşkil edib təməllərini atdığı bir inkişafın nəticəsində. Türkiyənin AB müddətində irəliləməsinə paralel olaraq kürd mənşəli vətəndaşların həyatlarında görülən istirahət və bu insanların AB müddətinə verdikləri dəstək terror strategiyasına söykənən PKK liderlərini narahat edir. Bu narahatlıq səbəbsiz deyil; Türkiyə'nin AB üzvlüyü yolunda şərtləri yerinə yetirərək irəliləməsiylə radikal kürd millətçilərinin həm Brüssel / Avropalılar həm də kürd xalqı arasında fəaliyyətinin azalacağını bilirlər. Demokratiya, insan hüquqları və hüquq dövləti sahələrində arızalarını həll edərək hökumətini və fəaliyyətini artırmış bir Türkiyənin AB nəzdində də gücü və fəaliyyəti artacaq. Müzakirə prosesi irəliləyərkən, yəni Türkiyə AB üçün demirlərken Kürd problemə bağlı separatçı modellər inkişaf etdirənlərdən, AB, "Türkiyənin bir bütün olaraq inteqrasiya prosesinin davamı radikal kürd millətçilərinin tələblərindən daha əhəmiyyətlidir" deyəcək. Qısaca, inteqrasiya dinamikası ayrılıqçılığı deyil inteqrasiya gücləndirəcək. AB-nin genişlənmə prosesi bu öngörünün həqiqətini göstərir.

AB və Türkiyə əlaqələri, şərait söykənən, bu səbəbdən dəyişəndir; struktur bir birlikdəlik forması sergilemez. Konjonktürə söykənən bu strateji perspektivin demokratiya, 5 insan hüquqları və azadlıqlar, hətta rifah kimi Türkiyənin son illərdə öncələdiyi təməl hədəflərin olmadığı xatırlanmalıdır. Buna qarşı, son 15 ildə Türkiyə-AB əlaqələri həmişə demokratiya, insan hüquqları, azadlıqlar, iqtisadi sabitlik kimi dəyərlər oxunda şəkillənmişdir. AB baxımından bunlar, ictimai və siyasi sabitliyin

olmazsa olmazlarıdır.⁹⁰ Əgər siz bir ölkəni öz içinizdə siyasi və iqtisadi mənada inteqrasiya edirsinizsə, bu ölkənin, ictimai, siyasi və iqtisadi sabitliyinə qurmuş olmasını gözləyərsiniz. Çünki bunu etməsəniz, nəticədə bu vəziyyət sizə qeyri-sabitlik olaraq əks olunacaq. AB-nin perspektivi budur. AB, Şərqi Avropada da daha əvvəl Aralıq dənizi hövzəsinə doğru genişlənərkən də üzv alınacaq yeni ölkələrdə iqtisadi və siyasi sabitliyin yaranmasını öncəledi və bunu qiymətli gördü. Çünki bu, bir sülh layihəsi olaraq AB-nin, qaçınılmaz olaraq nəzərdə tutmasına, meydana gətirməsi lazım olan bir şərtidir; Türkiyəyə xas bir vəziyyət deyil. Bu səbəbdən, AB-nin Türkiyəni siyasi və iqtisadi mənada çevirici yönələri AB və İsrail oxunun hərəkətə keçirdiyi aktyorlar və nəzərdə tutduğu siyasi şərtlər fərqlidir. Türkiyə tək başına qala bilməz, bilməz, buraxılmaz. AB-dən qopan bir Türkiyə, AB və İsrail tərəfindən sarmalanır və bu həm siyasi, həm də iqtisadi mənada Türkiyəni çətinə salar. Xarici yönəlimlərə Türkiyədə rejimə bağlı uzaqgörənlikləri və dizaynları da var. Türkiyəni regional bir güc olaraq görənlər siyasi rejimin demokratikləşməsinə məsafəli dayanırlar. Ankarada həmsöhbət alacaqları "bir neçə yaxşı adam" nin varlığı kafi ... Siyasətin demokratikləşməsinə çox "mərkəzləşməsi", strateji əməkdaşlığın səmərəli və sürətli "işləməsi" üçün lazımlı görülür. Ayrıca "militer" siyasi quruluşlanma qanuniləşdirici bir "milli təhlükəsizlik ideologiyası" da bölgə mərkəzli Türkiyə layihəsinin ünsürlərindən ... AB ilə inteqrasiya isə, azadlıq, rifah və təhlükəsizlik çıxara bilən bir siyasi və iqtisadi rejimin qurulması, yəni ölkənin dərinliyinə bir çevrilməsi və yenilənməsi anlamına gəlir.⁹¹

AB ilə əlaqələrdə həqiqi bir mövqe almaq və müddətdə lazımlı olan Avropa ictimaiyyətin dəstəyini qazana bilmək üçün Türkiyənin üzvlüyünün AB-yə nə qazandıracağını da araşdırmaq gərək. Türkiyənin AB-yə üzv olması, son dövrdə üzərində tez-tez durulan Qərbi və İslam dünyası arasında bir körpü meydana gətirməyəcək, eyni zamanda Qərbi içindəki, İslamla Qərbi barıştıracaktır. Türkiyənin İslami şəxsiyyəti son illərdə qeyri-adi AB ilə əlaqələr kontekstində xatırlanır. Avropadakı Türkiyə heç vaxt şübhə edənlərdən İslam 'korkusu'na əsaslanaraq

---

⁹⁰ Aycan Akdeniz, "EU-Turkey Relations: Towards a Constructive Re-Engagement?," TESEV, Foreign Policy Programme, 2013.

⁹¹ Marc Pierini, "Europe and Turkey: Still Talking?," European Voice, 17 October 2013.

Türkiyənin üzvlüyünün Avropa şəxsiyyətini yox edəcəyini söyləyərkən, son dövrdə Türkiyənin tezləri də İslama referansta var; Türkiyənin İslami şəxsiyyətinin 11 Sentyabr sonrası yüksələn İslam-Qərb gərginliyini həll edəcək bir fürsət olduğunu qarşıya qoyur. AB-nin İslami bir şəxsiyyət daşıyan Türkiyəni içinə almaqla 'mədəniyyətlərarası qarşıdurma' yerinə 'dialoq' axtarıqlarını gücləndirmiş olacağı dilə gətirilir. Olduqca təsirli olan bu tez Qərb ilə əlaqələrimizdə ənənəvi olaraq 'qanuniləşdirici' dil olan 'dünyəvi Türkiyə' ifadəsinə bir qopma mənasını da gəlir. Bu rəhbərliyi üzərində təsirli bir güc olan 'neo-con'lar xaricində, Qərb və xüsusilə Avropa, mədəniyyətlər arasındakı qarşıdurmanın, bir cür din döyüşlərinin qəbul edilə bilməz olduğu nöqtəsində birləşirlər.⁹² Mədəniyyətlərarası dialoq tezisini etkinləşdirən faktlardan biri də 11 Sentyabr sonrasında paradoksal bir şəkildə açılan Trans-Atlantik məsafədir. Avropa ilə Amerika arasında perspektiv, prioritetlərin və siyasətlərin gedərək fərqliləşməyə başlaması Türkiyəni Avropa nəzdində daha qiymətli edir. Analitik bir kolayçılıq olaraq "İslam və Qərb 'ayrı-seçkiliyi tez-tez və təbiiliklə edilir. Ancaq, İslam və Qərbi bir-birindən ayrı bir fakt olaraq xarakterizə doğru mu? Qlobal bir dünyada İslamla Qərb nə coğrafi, nə də demoqrafik olaraq ayrışdırılacaq faktlar deyil; Qərbin içində İslam, İslamın içində də Xristian Qərb var. 'Mədəniyyətlərarası dialoq' axtarışında Türkiyəni əhəmiyyətli edən, "Qərb içindəki İslam" dır. Türkiyənin AB-yə üzv olması, coğrafi olaraq Avropa və Yaxın Şərq formasında ayrışdırılan Qərb və İslam dünyası arasında bir körpü meydana gətirməyəcək, eyni zamanda Qərb içindəki İslamla Qərb arasındakı əlaqələri də onaracaqdır. Avropa açısından Türkiyənin əhəmiyyəti buradadır.

Digər tərəfdən, Türkiyənin Avropa içindəki gələcəyi müzakirə nəzərə tutulması lazım olan bir başqa fakt, Türkiyənin Avropada dərinliyinə var olduğunu. Çox uzun bir dövrdür Avropanın siyasi, sosial, demoqrafik və iqtisadi olaraq dərinlərinə nüfuz etmiş bir Türkiyənin Avropadan sökülüb atılması mümkün deyil; çünki bu, Avropa üçün bir risk, təhlükə daşıyır. AB-dən qopan bir Türkiyə Avropa üçün ciddi problemlər yarada biləcək bir ölkədir. AB-dən qopmuş və bu kopuşla reaksiyoner

---

⁹² Şerif Mardin, 'Ideology and Religion in the Turkish Revolution', International Journal of Middle East Studies, Vol.2, No.2, pp.197-211

milliyyətçi bir dalğaya yönəlmiş bir Türkiyə, 1 May 2004-cü ildə bu yana AB üzvü bir ölkə olan Cənubi Kipri davamlı narahat edə biləcək cesamette və cəsərdə bir ölkə olacaq. AB-dən qopan bir Türkiyə Egeydə, Trakyada, Şərqi Aralıq dənizində Yunanıstanı da çox narahat edəcək. Son illərdə AB-nin Türkiyəni 'yumuşatacağını', xarici siyasətdə də 'rəsonelize' edəcəyini hesab edən Yunanıstan Türkiyənin üzvlüyünü hərərətlə dəstəkləməyə başlamışdı. Digər tərəfdən 2007-ci ildə AB üzvü olması gözlənilən Bolqarıstan ... Əhalisinin 10% -indən çoxunu təşkil edən türklərlə və bunların Türkiyə əlaqələrilə Türkiyənin müsbət və ya mənfi təsirinə açıqdır. Hırvatıstan'la müzkere müddətinə başlayaraq Balkanlar ölçüsünü genişləndirməyə çalışan AB-yə qarşı bu bölgədə tarixi nüfuzunu hər zaman istifadə edə biləcək, sabitliyə və ya istikrarsızlığa iştirak tapıla biləcək bir Türkiyə. Qısaca Avropa yönümlü bir Türkiyə AB-nin orta və uzun vədə sülh və sabitlik axtarışının imtina bir açarıdır.

AB-nin baxış bucağında təhlükəsizlik ünsürü olmadığından bu rəftarı Türkiyəni özündən uzaqlaşdırır. Türkiyənin AGSK'dən təcrid işinin səbəbi də AB-nin strateji mövqeyindəki bu zəifliyi. Bu səbəbdən AB həqiqətən bir super güc olmaq istəyirsə xüsusilə təhlükəsizlik mövzusunda Türkiyəyə ehtiyacı olduğunu anlamalıdır. Vətəndaş ya da əsgər bütün Avropalı rəsmilər eyni qayğıyla hərəkət edərək mövzulara yalnız iqtisadi çıxar çərçivəsindən baxmaqdadır. AB-nin gündəmində, ABD'ninki kimi bir strateji baxış bucağı və təhlükəsizlik problemləri yoxdur. Onsuz da AB ölkələrinin müdafiə xərclərinin az da olsa artırması öz cəmiyyətlərinin böyük reaksiyasını çəkəcəkdir. Bu şərtlərdə Türkiyə olmadan AB-nin bir super güc olması qeyri-mümkündür. Özetlə Türkiyənin AB üzvlüyü, ABŞ rəhbərliyi tərəfindən hər platformada dəstəkləndi və gələcəkdə daha sabit bir Türkiyənin əhəmiyyətli bir ünsürü olaraq baxıldı. Türkiyənin AB-dən uzaqlaşdırıb İsrail-ABŞ-Türkiyə oxunda daha dərin bir təhlükəsizlik meydana gəlməsində iştirak etməsi fikri, bəzi seqmentlər tərəfindən zaman zaman gündəmə gətirilsə də ABŞ qərar alıcıları səviyyəsində rəsmi görüş, Türkiyənin AB üzvlüyünün reallaşdırılması üçün məqbul olan hər şeyin edilməsi yönündədir.

3.2. Türkiyənin Rusiya və Çin siyasəti

XXI əsrin ilk illərindən etibarən Türk xarici siyasəti çox fərqli bir aktivlik içərisinə girmişdir. Bu fakt 2002-ci ildə AKP-nin iqtidara gəlməsiylə fərqli istiqamətlərdə növbələnmişdir. AKP-nin iqtidara gəlişinin ilk mərhələsində 'Avropacılıq' ifadəsinin ağır gəldiyi və AB-yə üzvlük məlumat müzakirələrinin təsiriylə demokratik islahat paketlərinin qanuni yollardan mənimsənildiyini görürük. AKP hökuməti dövrünə baxdığımızda Rusiya və SSRİ ardıcıl digər dövlətlər ilə əlaqələrdə fərqliləşmə olduğu bir müddəti görürük. Putin və Ərdoğan arasındakı dialoq prosesi, Türkiyə-Rusiya əlaqələrini geosiyasətdən geoiqtisadiyyata uzanan fərqli sahələrdə pragmatik bucaqlardan çeşidlənmişdir. Bu çərçivədə XXI əsrin ilk on ildəki Türkiyə-Rusiya yaxınlaşmasının ən əhəmiyyətli faktorlarından birinin lider faktoru olduğunu söyləmək lazımdır. İqtidara gəldikləri gündən etibarən öz ölkələrində də iqtisadi quruluşlanma strategiyalarını ön plana çıxaran Putin və Ərdoğanın iki ölkə arasındakı siyasi problemləri bir kənara buraxıb xüsusilə iqtisadi iş birliyi və strateji tərəfdaşlıq düşüncələrinə ağırlıq verməkləri, 1990-cı illərə görə daha rəqabətçi quruluşdakı ikitərəfli əlaqələrin artıq rahatlamasına köməkçi olmuşdur.⁹³ Bu inkişafı dəstəkləyən ən əhəmiyyətli ünsürlərdən biri beynəlxalq sistem içərisindəki tarazlıqların dəyişməsi və Buş rəhbərliyindəki ABŞ xarici siyasətinin öz mənfəətləri istiqamətində rəqabətçiliyin və hərbi müdaxiləni ön plana yaratmaqdır; necə ki, Rusiya və Türkiyə bu dəyişmə qarşısında fərqli vasitələrlə bənzər reaksiyalar vermişdir. Digər tərəfdən, 2000-ci ildə Putinin qüvvəyə qoyduğu yeni xarici siyasət anlayışıyla birlikdə Rusiya dövləti beynəlxalq sistemin çox qütblü quruluşuna əhəmiyyət verməyə başlamış və hərbi gücün yanında, iqtisadi, siyasi, demoqrafik, elmi və texnoloji güc imkanlarını da inkişaf etdirilməsi vacibliyini anlamışdır. Bununla yanaşı, Rusiyanın Qərb ölkələrlə olan əlaqəsinin təbiəti də fərqliləşdirmişdir. Hər nə qədər ABŞ-ın dünya siyasətində liderliyini üstü bağılı olaraq tanımış olsa da, Qərb dünyasının Rusiyanın öz bölgəsində bir regional güc qurulmasına hörmət etməsi vacibliyini müdafiə edirdi. Necə ki, bu müddət 11

⁹³ Oktay Tanrısever, "Turkey and the Russian Federation: Towards a Mutual Understanding?"

sentyABr 2001-ci il sonrasında ABŞ-ın Əfqanıstana hərbi müdaxiləsi çərçivəsində Rusiyadan məntiqi və siyasi dəstək almasıyla müsbət bir mərhələyə gələrkən, İraq müharibəsində fərqli seyrə keçmişdir. ABŞ və Birləşmiş Krallıqdan ibarət hərbi koalisiyanın İraqa müdaxiləsi, ABŞ-Türkiyə əlaqələrinin də gərginləşdiyi bir prosesi başlatmışdır. Buna əlavə olaraq, 2003-ci ildən etibarən başlayan 'Rəngli inqilABlar' xüsusilə Gürcüstan və Ukraynadakı Rusiya əleyhdarı rəhbərliklərin iqtidara gəlmələrini təmin edərkən, bu ölkələrin xarici siyasətində 2006-cı ildən etibarən NATO üzvü perspektivinin dilə gətirilməsi Moskva rəhbərliyini olduqca narahat etmişdir. Türkiyə-Rusiya əlaqələrində geosiyasi baxımdan çoxtərəfli təşkilati cəhdlərin ən əhəmiyyətli ilk açılımı Qara dəniz hövzəsiylə başlamışdır deyə bilərik.⁹⁴ 1992-ci ildə Türkiyənin öndərliyində qurulan Qaradənizə sahili olan və bu dəniz yolu ilə birbaşa milli iqtisadiyyatlarına ticari dəstək vermək istəyən ölkələr arasında sərbəst ticarəti asanlaşdırmaq və təşkil etmək məqsədiylə ortaya çıxmışdı, ancaq Türkiyə xaricində Qara dənizə sahili olan ölkələrin hamısının mərkəzləşdirilmiş bir iqtisadiyyat anlayışından gəlmələri və pilləli bir çevrilmə prosesi yaşamaları, QƏİB-in təşkilati və funksional inkişafını sərhədləmişdi. Məhdud müvəffəqiyyətinə baxmayaraq hələ müəyyən bir geosiyasi çərçivədə geoiqtisadi vasitələrin qiymətləndirilməsinə istiqamətli bir ilk addımdır. Bu təşkilatın yenə Qara dəniz hövzəsində bu səfər geostrateji çərçivədə çox tərəfli diplomatiyanın hərbi vasitələrə əks olunduğunu görürük. 2001-ci ilin aprel ayında Rusiya və Türkiyə, Qara dənizə sahili olan ölkələrlə birlikdə BLACKSEAFOR-u meydana gətirərək 'insancıl yardım, xilasetmə fəaliyyətləri, ətrafı qoruma və qarşılıqlı yaxşı niyyət yaradılmasını təmin etmək məqsədli bir təmas qrupu işini başlatmışdır. Qara dəniz hövzəsindəki bölgə və dəniz təhlükəsizliyinin təmin edilməsində NATO-da ayrı olaraq BLACKSEAFOR-un işləkləşdirilməsi Türkiyə-Rusiya hərbi iş birliyinin də nüvəsini təşkil edir. Necə ki, ABŞ-ın bu iş birliyi müddətini təsir istiqamətli cəhdlərinə xüsusilə Rusiyanın reaksiya göstərdiyini qeyd etmək lazımdır.⁹⁵ Qara dəniz hövzəsinə elin idili olaraq

⁹⁴ Tareq Y. Ismael ve Mustafa Aydın (der.), Turkey's Foreign Policy in the 21st Century: A Changing Role in World Politics, Burlington, Ashgate, 2003, s.122.

⁹⁵ L. G. Martin ve D. Keidıs (der.), The Future of Turkish Foreign Policy, Massachusetts, The MIT Press, 2004, ss.127–155

çox tərəfli diplomatiyanın yetirilməsini qazandığı bir başqa problem isə avqust 2008-ci ildə Rusiyanın Cənubi Osetiya və Gürcüstana hərbi müdaxiləsi sonrasında inkişaf edən prosesdir. Türk diplomatiyası Rusiya və Gürcüstan arasında baş verən qarşıdurma prosesinin sona çatdırılması və problemin həll istiqamətli vasitəçilik cəhdləriylə aktiv bir təcrübə yaşamışdır. Gürcüstan müharibəsi sonrasında gördüyümüz baş nazir Ərdoğanın 'Qafqaz Sabitlik Platforması' yaratma cəhdlərinə baxıldığında, Türkiyənin zidd düşən tərəflərə olan yönümlərini yumşaq güc və çox tərəfli diplomatiya tərkibi nöqtəsindən hərəkət etdiyini söyləmək mümkündür. Hər nə qədər o dövrdə Ə. Davudoğlu hələ Xarici işlər naziri deyilsə də, 'baş nazirlik baş məsləhətçisi' səlahiyyəti ilə dövlətin xarici siyasət xəttlərini istiqamətləndirirdi. Türkiyənin Cənubi Osetiya müharibəsiylə əlaqədar qaygıları yalnız bir ölkədə yaşanan hərbi bir böhranın həll olunması səyi deyildi və Gürcüstandakı türk sərmayələrinin zəmanət altına alınması və bu ölkə üzərindən keçən Rusiyaya ixrac məhsullarının nəqliyyatına dABr davamlılığı təmin etmək arzusu da var idi. Bu çərçivədən baxıldığında, siyasi münasibətlərlə iqtisadi maraqların iç-içə keçdiyini görürük.⁹⁶

AKP-nin birinci hökumət dövründə, 1 mart 2003-cü il tərxisinin rədd edilməsi Rusiya ictimaiyyətində çox müsbət bir inkişaf olaraq qiymətləndirilmiş və Putin rəhbərliyinin Türkiyə ilə daha əvvəl imzalanmış olan bu hərəkət planını qarşılıqlı addımlarla inkişaf etdirmək qərarı almışdır. 2004-cü ilin dekabr ayında dövrün Rusiya Federasiyası prezidenti Vladimir Putin otuz iki ildən bəri ilk dəfə Türkiyəni ən üst səviyyədə ziyarət edən lider olmuş və bunun nəticəsində 'Türkiyə Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında Dostluğun və Çoxtərəfli Müəssisənin dərinləşdirilməsi haqqında ortaq birliklə yanaşı enerji, maliyyə və təhlükəsizlik sahələrində altı iş birliyi razılaşması imzalanmışdır.. Digər tərəfdən, Türkiyə Rusiyanın müəyyən beynəlxalq təşkilatlarla bütünləşməyinə açıqca dəstək vermişdir. Bu təşkilatların iqtisadi və geomədəniyyət xüsusiyyətli olmaları diqqət çəkicidir. Rusiyanın Dünya Ticarət Təşkilatına (DTÖ) ümumi üzvlük məlumat müraciətinə türk

⁹⁶ Türkiyə-Rusiya Federasiyası ticarət və iqtisadi münasibətləri, mart 2006, <http://deik.org.tr/ikili/2006320171854Rusya-ikili-Mart2006.pdf>

tərəfi sonuna qədər dəstək çıxarkən, Moskvanın İKÖ-yə müşahidəçi üzv qismində müraciəti cəsarətləndirmişdir. 2006-cı ildə Rusiya-İslam Dünyası Strateji Vizyon Qrupu yaradılmasında Türkiyə liderlik edərkən, qrupun 2007-ci ilin fevral ayında ilk toplantısı İstanbulda keçirilmişdir.⁹⁷

2002-2012 arası on illik dövrə baxdığımızda Türkiyə-Rusiya arasındakı ikitərəfli əlaqələrin seyrini bu ana başlıqlarla müzakirə etmək mümkündür:

1. Təbii qaz və Mavi Axıma bağlı enerji sahəsindəki ikitərəfli proses,
2. Qarşılıqlı ticarət əlaqələrin gücləndirilməsi və buna bağlı gömrük problemlərinin ən aza endirilməsi,
3. 2008 Gürcüstan müharibəsi ilə dilə gətirilən "Qafqaz Sabitlik Platforması" cəhdi,
4. 2010 Mersin Akkuyu nüvə stansiya tikinti müqaviləsi və ÜDİK'in qurulması,
5. Turizm və qarşılıqlı vizaların qaldırılması (2011).⁹⁸

Rusiyadan Qafqazlara, oradan da Bəsrə Körfəzinə uzanan enerjihövzəsinin geosiyasi və geoiqtisadi mövqeyi, Türkiyə xarici siyasətinin "qonşularla sıfır problem" yanaşmasının ən əhəmiyyətli dayanacaq nöqtələrindən birini meydana gətirməkdədir. Bu çərçivədən baxıldığında, hər nə qədər Rusiya ilə ortaq bir torpaq sərhədi olmasa da, Türkiyə xarici işlər naxiri Moskvanı bir qonşu gözüylə qiymətləndirməkdə və gerçək sərhəd qonşuların (xüsusilə də Gürcüstan) ilə əlaqələri Rusiyaya doğru gedən tranzit marşrutları və gömrük tənzimləmələri baxımından da mühümdür. Türkiyə-Rusiya ticarət əlaqələri 1990-cı illərdən etibarən sabit bir böyümə trendi sərgiləmiş və Rusiya Türkiyənin Almaniyadan sonrakı ən əhəmiyyətli ikinci ticarət ortağı mövqəsinə gəlmişdir; ancaq bu böyüyən ticarət həcmimin ən əhəmiyyətli iki xüsusiyyəti, Rusiyanın təbii qaz ixracının demək olar ki, ikitərəfli ticarətə suveren olması və Türkiyənin ticarət həcmi daxilində Rusiyaya asılılığının olmamıdır. 2006-cı ildən etibarən 20 milyard kubmetr təbii qaz Türkiyəyə Mavi Axın

⁹⁷ G. Kazgan ve N. Ulçenko (der.), *Düünden Bugüne Türkiye ve Rusya Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, ss.183-197

⁹⁸ Fatih Özbay, "Türkiye'nin Rusya Politikası 2012", Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ufuk Ulutaş (ed.), *Türk Dış Politikası Yıllığı 2012*, (Ankara: SETA Yayınları, 2013), s. 341.

ilə Mərmərə Ereğlisinə uzanan (Ukrayna, Rumıniya və Bolqarıstandan keçərək ölkəmizə gələn) qərb təbii qaz xətləri gəlməkdədir.⁹⁹1987-ci ildə başlayan ilk təbii qaz alışı rəqəmlərinə görə demək olar ki, 50 vəkillik bir həcmə çatılmış vəziyyətdədir. Hal-hazırkı rəqəmləriylə Türkiyənin daxili istehlak həcmələrini Rusiya təbii qazına asılılığı 65% ətrafındadır. Təbii qazın yanında Türkiyə Rusiyadan 4-6 milyon ton xam neft idxal edir ki, bu rəqəm Türkiyənin neft xarici qəbulunun 15-20%-ni əhatə edir. 2007-ci ilin rəqəmləriylə Türkiyənin Rusiyadan satın aldığı enerji məhsullarının fakturası 12 milyard dolları tapmaqdadır. Oxşar il etibarilə ümumixarici ticarət həcmının 25 milyard dollar ətrafında olduğu görülməkdədir. Rəqəmlərə baxdığımızda, Türkiyənin Rusiyaya xarici verışı 4 milyard dollar ətrafındaykən, Rusiyanın Türkiyəyə ixracatı isə 20 milyard dolları keçməkdədir.

Türkiyə-Rusiya ticarət həcmi 2000-ci ilin sonlarında 37 milyard dolların üstünə çıxsa da, 2010-cu ildən etibarən təkrar 30 milyard dolların altına düşmüş durumdadır. Rusiya ixracat qələmləri içində təbii qazın demək olar ki, monopol mövqeyinə gəlməsi, ikitərəfli əlaqələr baxımından da struktur bir problem yaratmaqdadır. Buna müqabil olaraq, AKP hökumətləri Türkiyənin Rusiyaya istiqamətli ixracatını növlərə hədəfli bir çox siyasət güdməkdədir. Türkmallarına istiqamətli Rus gömrüklərindən tətbiq edilən idarələr və məhdudiyətlərəbağlı baş nazir Ərdoğan və əlaqədar nazirlər, Rus hökuməti nəzdində yaxın temaslarla müdaxilələrdə etmişlər. Xüsusilə Gürcüstan böhranından sonra sentyabr 2008-ci ildə yaşanan Türkiyə tirlarının Rusiya gömrük qapılarında maneə törədilməsi hadisəsindən sonra gömrük əməliyyatlarının sadələşdirilməsi məqsədli ikitərəfli rəsmi danışıqlar açılmış və texniki razılaşma imzalanmışdır. Ancaq dövr-dövr türk mallarına qarşı Rusiya gömrüklərindən müəyyən texniki problemlər yaşanmaqdadır. İkili ticarət əlaqələrdə Türk lirəsi ilə rus rublunun birbaşa istifadəsi hədəflənərkən, 2010-cu il yanvar ayındakı rəsmi səfəri zamanı baş nazir Ərdoğan Medvedyev və Putin ilə etdiyi danışıqlarda vizaların qarşılıqlı ləğv edilməsi mövzusunda israrçı olmuş və edilən ikili texniki danışıqlar nəticəsində 2011-ci ilin etibarilə pilləli olaraq vizaların qaldırılması qərarlaşdırılmışdır.

---

⁹⁹ İşyar, “Türkiyə-Rusya İlişkileri: Günümüzde ‘Doğu-Batı Rekabetinin’ Yeni Kırılma Noktası (2009-2013)”, s. 99.

Digər tərəfdən, Türkiyənin Rusiyanın təbii qazına həm sənaye, həm də qiymət şərtləriylə asılı olması Türkiyə iqtisadiyyatını təsir etməkdədir. 2005-ci ilin sonunda Ukrayna-Rusiya arasında yaşanan siyasi böhran səbəbiylə təbii qaz axışının kəsilməsi, Mavi Axın xəttinin daha da əhəmiyyət qazanmasına yol açarkən, Gürcüstan müharibəsi sonrasında gündəmə gələn davamlı qiymət dəyişiklikləri Türkiyə enerji bazarlarını da mənfi təsir etmişdir. Novorossiisk-Samsun xətti ilə gələn Mavi Axın təbii qazının ölkə içində yayılması üçün türk hökumətləri çox infrastruktur sərmayələrini qüvvəyə soxmuşlar. Samsun-Ankara, Ankara-Kocaeli, Ərzurum, Ankara-Konya xətlərinin inşa ölkə səthində boru kəmərləri şəbəkəsinin yayılması nəzərdə tutulur. Ancaq Türkiyənin idxal etdiyi təbii qazın böyük bir qismi sənaye məqsədlərlə deyil, elektrik stansiyalarının əməliyyat istehlak edilməkdədir və bu səbəbdən elektrik qiymətləri beynəlxalq təbii qaz qiymətlərinə birbaşa indekslənməkdədir.¹⁰⁰

Türkiyənin Çin Xalq Respublikası (ÇXR) ilə münasibətləri 1971-ci ildən günümüzə qədər dalğalı bir seyr təqib etmişdir. 1970-ci illərdə iki ölkə arasında çox aşağı bir əlaqə səviyyəsi mövcud ikən, 1980-ci illər ərzində Türkiyə-Çin əlaqələrində ciddi bir canlanma görülmüşdür. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması sonrasında Ankaranın izlədiyi Orta Asiya siyasəti Pekini narahat etmişdir. 2000-ci illərlə birlikdə eynilə 1980-ci illərdə olduğu kimi üst səviyyə ziyarətlərin olduqca artdığı görülməkdədir. Ədalət və İnkişaf Partiyasının (AK Partiya) tək başına iqtidarda olduğu yanvar 2003-cü ildə "Ümumi baş- qan " adıyla Rəcəb Tayip Ərdoğan Çini ziyarət etmişdir. ¹⁰¹ Xarici işlər naziri Abdullah Gül də 2005-ci il in fevral ayında Çinə rəsmi bir ziyarət təşkil etmişdir. Gülün Çin ziyarətində ağırlıqlı olaraq iqtisadi mövzular gündəmə alınmış və xüsusilə Çin şirkətlərinin Ankara-İstanbul sürətli qatar layihəsi ilə GAP-da investisiyalar etməsi qiymətləndirilmişdir. Çinin Ukraynadan dəmir-dümür olaraq aldığı təyyarə gəmisi Varyagin türk boğazlarından keçid tələbi 1998dən 2001-ci ilə qədər uzunmübahisəli qalması, bu dövrdə ikitərəfli əlaqələrdə problem meydana gətirmişdir. Çin tərəfi Türkiyəyə siyasi, hüquqi və iqtisadi mənada

¹⁰⁰ Ariel Cohen, "Europe's Strategic Dependence on Russian Energy", *The Heritage Foundation*, Backgrounder, No. 2083, 5 Kasım 2007

¹⁰¹ <http://turkish.cri.cn/chinaabc/>

bir çox təminat verərək motorsuz döyüş gəmisi Varyagın türk boğazlarından keçişini təmin etmişdir. Çinin keçid üçün vəd etdiyi 2 milyon turist Türkiyəyə heç gəlməmişdir. Yaponiya və ABŞ-ın Varyagın irəlində Çin tərəfindən bir təyyarə gəmisinə döndürüləcəyi və buna görə keçişinə icazə verilməməsi istiqamətindəki xəbərdarlıqlarını Türkiyə nəzərə almamışdı. Çinin 2008-ci ildə Varyangi döyüş gəmisinə çevirməsi Türkiyəni yalnız beynəlxalq sahədə çətin vəziyyətə soxmaqla kifayət etməmiş, Qaradənizə sahili olmayan üçüncü ölkə döyüş gəmilərinin keçişinə məhdudiyyət gətirən Montre konvensiyasının pozulması nöqtəsində Ankaranın mövqeyini zəiflədən bir əmsal təşkil etmişdir. Hər nə qədər Varyagın Türk boğazlarından keçışı əsnasında mühərriki sökülmüş də olsa daha sonra bənzər keçid tələbləri nöqtəsində Türkiyəni çətinliyə soxma ehtimalı yüksəkdir. Bu dövrdə üst səviyyə əsgəri təmasların isə nizamlı bir şəkildə davam etdiyi görülməkdədir. Hava qüvvələri komandiri general İbrahim Fırtına may 2005-ci ildə Çini ziyarət etmişdir. Görüşmələr əsnasında türk tərəfi Çinlə orta mənzilli hava müdafiə sistemləri ilə kosmos texnologiyası mövzusunda əməkdaşlıq etmə tələbini çatdırmışdır. Türk tərəfi ayrıca kosmosda yer stansiyaları qurma, peyk atma və kəşf kimi mövzularda əməkdaşlığı inkişaf etdirmək arzusunu vurğulamışdır. Çin hava qüvvələri komandiri general Ciao Çingçenin 2006-cı i oktyabrda Türkiyə ziyarəti sərhəddi arasında yenə Türk Hava Qüvvələrinin hava müdafiə tenderi ilə birlikdə kosmos sahəsində əməkdaşlıq mövzuları görüşülmüşdür. Hava Qüvvələri komandiri general Aydoğan BABaoğlu 2008-ci ilin aprel ayında Çinə bir gerii ziyarət reallaşdırmışdır. BABaoğlu ilə görüşündə Çin Müdafiə naziri Liang Guanglie türk hökumətinin Çinin torpaq bütövlüyünü qorumaq üçün göstərdiyi səylərə təşəkkür etmişdir. Dövlət naziri və Baş nazir köməkçisi MəmmədAli Şahin 2007-ci ilin aprelində Pekində 2002-ci ildə əldə edilmiş ictimai rəhbərliyi və insan qaynaqlarının inkişaf etdirilməsi sahələrində əməkdaşlığı təşkil razılaşmanın müddətinin uzadılması üçün edilən imza mərasimində iştirak etmişdir.

Xarici ticarətdən məsul Dövlət Naziri Kürşad Tüzmen 2006, 2007 və 2008-ci illərdə Çinə rəsmi ziyarət reallaşdırmışdır. Bu səfərlər türk heyətinin prioritetli gündəm maddəsi ikitərəfli ticarətdə Türkiyə əleyhinə artmaqda olan açığın

tarazlanması ilə türk iş adamlarının Çin bazarına daha təsirli girməsi olmuşdur. Sentyabr 2007-ci danışıklarda iki ölkənin texnologiya sahəsində əməkdaşlığa getməsi və Türkiyənin bor mədənlərinin işlənməsi xüsurlərində müşavirələrdə iştirak etmişlər. Sentyabr 2008-ci ildəki danışıklara Çin tərəfinin Türkiyədəki nüvə stansiya hərəqlər girmə təklifi damğasını vurmuşdur. Yenə bu ziyarət əsnasında nazir Tüzmen, Urumçi Beynəlxalq Ticarət Sərgisinə qatılmışdır. Dövlət naziri Mehmet Şimşək də TÜSIAD Pekin bürosunun açılışını etmək üçün noyabr 2007-ci ildə Çini ziyarət etmişdir. Çin Parlament nümayəndə heyətinin 9 noyabr 2009-cu ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisini (TBMM) ziyarət etmişdir.¹⁰²

Prezident baş katibi Mustafa İsenin başçılıq ürk heyəti 28 noyabr 2009-cu ildə Şərqi Türkistanın Qaşqar şəhərinin Opal kəndindəki Kaşğarlı Mahmudun türbəsində həyata keçirilən mərasimdə iştirak etmişdir. YUNESKO-nun 2008 ilini Kaşğarlı Mahmud ili elan etməsi səbəbindən dünyanın müxtəlif yerlərində müxtəlif konfrans və simpoziumlar təşkil edilmişdi. Bütün bu ziyarət trafikinə baxmayaraq Türkiyə özünü maraqlandıran çox problemdə Çindən heç dəstək bilməmişdir. Hətta Kosovo, Bosniya-Herseqovina, Kipr, QarABAğ problemlərində Çin, Türkiyənin tezislərinə tam zidd istiqamətdə hərəkət etmişdir. Türkiyənin Şimali İraqa çətinlik yaşadığı bir dövrdə, Çin rəhbərliyinin 2003-cü ildə Amerika işğalının başlamasından dərhal sonra Kürdüstan regional yola qurumla çox yaxın əlaqə qurması, ikitərəfli əlaqələrdə bir güvən problemi doğurmuşdur. Pekin Türk Silahlı Qüvvələrinin PKK fəaliyyətlərini əngəlləmək üçün iyun 2007-ci ildə Şimali İraqa hərbi hərəkətənzimləməsinə açıqca qarşı olduğunu bildirmişdir.

Türkiyənin Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatına (ŞƏT) tam və ya ən azından müşahidəçi üzv olması nöqtəsində Çinin geyindiği mənfi tutum da diqqət çəkicidir. ŞƏT-in digər böyük üzvü olan Rusiya Türkiyənin müşahidəçi üzvlüyünə isti baxdığı halda, Çin mövzuya uzun müddət mənfi yaxınlaşmışdır. 2012-ci ilin iyun ayındakı ŞƏT zirvəsində Türkiyənin Dialoq Tərəfdaş olaraq qəbul edilməsiylə bu mövzudakı çətinlik qismən asılmışdır. Prezident Abdullah Gülün iyun 2009-dakı Çin ziyarəti

---

¹⁰² “Chinese President Meets Turkish Parliament Speaker” People’s DABly 18 Şubat 2007
http://english.people.com.cn/english/200004/20/eng20000420_39287.html

əsnasında iqtisadi və siyasi baxımdan əlaqələr bütün olaraq müzakirə yatırılmışdır. İqtisadi sahədə Ankara, xarici ticarətdəki açığın Çinin Türkiyədə edəcəyi investisiyalar, çinli turistlərin Türkiyə istiqamətləndirilməsi ilə Türkiyə-Çin ortaqlıqlarının üçüncü ölkələrdə əməkdaşlığa getməsi bacarığıyla tarazlanması tələb olunmuşdur.

Siyasi sahədə isə regional və beynəlxalq mövzularda iki ölkənin mümkün qədər əməkdaşlıq halında olması, Türk heyətinin prioritetli gündəm maddəsiydi. Bu nöqtədə uyuğunların bir dostluq körpüsü olması lazım olduğu vurğusunda prezident Gülün həm Pekin, həm də Urumçidəki təmaslarında ən üst səviyyədə vurğulanmışdır. Bununla birlikdə prezidenti Gül və onu müşayiət edən türk heyətinin 29 iyun 2009-cu ildə Urumçidə ayrılmasından qısa bir müddət sonra 5 iyul 2009-cu ildə yenə Urumçidə hadisələrin başverməsi, Türkiyə-Çin əlaqələrinin yumşaq qarınından zərbə almasına gətirib çıxarmışdır. Türkiyə həm cəmiyyət, həm də dövlət səviyyəsində Urumçi hadisələrinə ən sərt reaksiya göstərən ölkə olmuşdur. Baş nazir Rəcəb Tayyib Ərdoğan, Urumçi hadisələri bağlı olaraq "sanki soyqırım" reaksiyasını edərək Çinə dünyada ən sərt reaksiyanı göstərən ən üst səviyyə dövlət səlahiyyətli olmuşdur. Dünyadan heç bir ciddi bir reaksiya yüksəlmədiyi halda Türkiyədən bu dərəcə sərt və sıx reaksiyaların gəlməsinə Çin rəhbərliyi, alt səviyyədə və aşağı tonda cavab vermişdir. Çin Xarici işlər nazirinin müavini ZhAB Jun, Urumçidə yaşananlar üçün baş nazir Ərdoğanın istifadə etdiyi "qırğın" və "soyqırım" kimi ifadələri "məsuliyyətsizcə şərhlər "deyərək tənqid və Türkiyə ilə zədələnen əlaqələrin yenidən relsinə oturtulmasına əhəmiyyət verdiklərini vurğulamışdır. Türkiyənin bu nöqtədə təməl qayğısı, dünyanın heç bir ölkəsinin Urumçi hadisələri üzündən Çinlə əlaqələrini pozmaq istəmədiyi bir mühitdə yalnız qalmaq olmuşdur.¹⁰³ Eyni zamanda Türkiyənin Çinlə münasibətlərini pozması, daha sonra uyğun türkləri üçün təşəbbüs almasını da çətinləşdirə bilərdi. Pekin səfiri Murat Esenli Türkiyənin Çinin daxili işlərinə qarışma kimi bir rəftarının olmadığını və iki ölkə əlaqələrinin inkişafını istədiklərini dəfələrlə vurğulamışdır. Eyni zamanda xarici işlər naziri Əhməd

---

¹⁰³ "Turkish President Meets China's CPPCC ChABrman" People's DABly 2 Şubat 2007
http://english.people.com.cn/200105/02/eng20010502_69147.html

Davudoğlu da Çin Xarici işlər naziri Yang Jiechini telefonla zəng etmiş, çəkilmə əlaqələrin yenidən normallaşdırılması mövzusu müzakirə etmişdir.¹⁰⁴

İki ölkə arasındakı normallaşma prosesi iqtisadi əlaqələr üzərindən yenidən başlamışdır. Dövlət naziri Zəfər Çağlayan, 29 avqust-1 sentyabr tarixləri arasında baş nazir Ərdoğanın xüsusi nümayəndəsi olaraq Pekində baş nazir Ven JiABao ilə görüşmüşdür. Daha sonra Beynəlxalq Urumçi Sərgisinə qatılmaq üzrə hadisələrin yaşandığı Urumçi şəhərinə keçmişdir. 2009-cu ilin sentyabr ayında Türkiyə-Çin Müştərək İqtisadi Şura yığıncağına qatılmaq üzrə təkrar Çinə gedən Dövlət naziri Çağlayan Ticarət naziri Çen Deming ilə müxtəlif razılaşmalar imzalamışdır. Nazir Çağlayan baş nazir köməkçisi Vang Qishanla görüşündə də Türkiyə hökumətinin hər zaman "Vahid Çin" siyasəti izləyəcəyini və Çinin daxili işlərinə müdaxilə etməyəcəyini vurğulamışdır. Əfqanıstan yığıncağına qatılmaq üzrə yanvar 2010-cu ildə İstanbulda gələn xarici işlər naziri Yang Jieçi, Xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu ilə bir yerə gəlmişdir.¹⁰⁵ Əfqanıstan, Yaxın Şərq, İraq, global iqtisadi böhran və iqlim dəyişikliyi kimi problemlər haqqında ortaq bir strateji əməkdaşlıq razılaşmasına çatan iki nazir iqtisadi mövzularda daha əhatəli çalışılmasının lazım olduğu fikrində qalmışlar.. Mədəniyyət və Turizm naziri Ərtoğrul Günay və Çin Mədəniyyət naziri müavini Li Hong Feng 15 iyun 2010-cu ildə Şanxay Expo 2010 Sərgisinə qatılmışdır. Səfər zamanı 2012-ci ildə Türkiyədə Çin ili, 2013-cü ildə Çində Türkiyə ilinin edilməsi ilə bağlı müqavilən imzalanmışdır. 2010-cu ilin sentyabr ayında Türkiyəyə gələn baş nazir Ven Jiabao ikitərəfli əlaqələri "strateji ortaqlıq" səviyyəsinə daşıyacaq razılaşmalara imza atmışdır. Türkiyə və Çinin başda nüvə olmaq üzrə enerji sahəsində əməkdaşlıq etməsi və ikili xarici ticarətin yuan və türk lirəsi üzərindən edilməsi ikili ticarət həcmnin beş ildə 50 milyard dollara, 10 il içində də 100 milyard dollara çıxarılması hədəflənmişdir. Müqavilələrdən türk və çinli firmalar ortaq edilmək üzrə Ədirnə-Qars arasında sürətli qatar xətlərindən istifadə olunaraq İpək Dəmiryolu inşası da qərara bağlanmışdır. Çin baş naziri Ven

---

¹⁰⁴ "Çin Başbakanı Ankara'da" Hürriyet 31 Mart 2007

<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=65927>

¹⁰⁵ "Turkish Ruling Party Leader Highly Evaluates Visit to China" People's DAILY 21 Şubat 2007

http://english.people.com.cn/200301/19/eng20030119_110380.shtml

JiABao İstanbul ziyarəti əsnasında Şərqi Türkiyənin müxalifləri tərəfindən etirazla qarşılanmışdır. Burada bir şərh edən Dünya Uygur Qurultayı ümumi başçı köməkçisi Seyit Tümtürk 5 iyul hadisələrinin baş məsulunun baş nazir Wen olduğu iddia etmişdir. Xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu 28 oktyabr-2 noyabr 2010 tarixləri arasında reallaşdırdığı Çin ziyarətində ikitərəfli müqavilələrin təqibini etmişdir. Davudoğlunun səfər zamanı Pekin, Şanxay və Şianın yanında Urumçi və Qaşqarın da ziyarət etməsi Çin tərəfinin jesti olaraq izah olunmuşdur. Baş nazir Ərdoğan Urumçidən başlayaraq Pekin və Şanxay ziyarət etmişdir. Enerji və Təbii Qaynaqlar naziri Taner Yıldızın da olduğu heyətdə prioritetli mövzulardan biri Sinopda inşa edilməsi planlaşdırılan nüvə stansiya olmuşdur. Ziyarət əsnasında başda Suriya olmaq üzrə Ərəb baharı mövzusunda iki ölkə arasında ortaya çıxan fikir ayrılıqlarının qiymətləndirilməsi də edilmişdir. Bu mövzuda bir uzlaşma haqqında danışılan olmamaqla birlikdə, Orta Şərqdəki siyasi inkişafın ikitərəfli əlaqələri mənfi əks olunması mövzusunda razılığa gəlinmişdir.¹⁰⁶

Hər ikisi də G-20 üzvü olan Türkiyə və Çin arasındakı əlaqələr son illərdə çox sürətli bir şəkildə irəliləməkdədir. Türk-Çin əlaqələrinin ölçüsü artıq yalnız iki ölkəni maraqlandırmıqdan çıxmış və global bir xüsusiyyət qazanmışdır. Bu səbəbdən Qərbi media quruluşları belə Türk-Çin əlaqələrini maraqlandıran xəbərlərə geniş bir yer verməyə başlamışlar. Bununla birlikdə Türkiyə və Çinin münasibətləri "strateji ortaqlıq" ölçüsünü daşımaq üçün siyasi və iqtisadi mövzularda bəzi əhəmiyyətli addımlar atmaları lazımdır. Siyasi sahədə Şərqi Türkiyənin ikitərəfli əlaqələrdə problem olma potensialı hələ də davam etməkdədir. Türkiyə Şərqi Türkiyədə yaşayan uygurların siyasi və mədəni hüquqlarının qorunması nöqtəsindəki tələblərini Çin orqanlarına davamlı çatdırmaqdadır. Ankara Bolqarıstan türklərinin 1990-ci illərdən sonrasına Türkiyə və Bolqarıstan arasında bir dostluq körpüsü halına gəldiyi kimi, uygur türklərinin də Çin ilə Türkiyə arasında qaynaşdırıcı bir ünsür olmasını arzu edir. 2011-ci ilin içerisində HƏBnan hava yollarının Şanxay-Urumçi-İstanbul səfərlərinə başlaması, Şərqi Türkiyənin Türkiyəyə daha rahat açılması baxımından

¹⁰⁶ "Tayyip Erdoğan Yurda Döndü" Hürriyet 21 Şubat 2007
<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=122529>

əhəmiyyətli bir inkişaf olmuşdur. Yenə türk firmalarının Urumçidə investisiya etməsi söz mövzudur. Atılacaq bənzər addımlarla uyğurların yaşadığı sərhəd bölgələrinin Türkiyə ictimaiyyəti təmin edəcək bir şəkildə həlli, ikitərəfli əlaqələrin daha da dərinləşdirilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır. Bununla birlikdə Şərqi Türkistanın ikitərəfli əlaqələrdə Ankaranın arzu etdiyi kimi bir dostluq körpüsü rolu oynaya bilməsi üçün 5 iyul 2009-cu ildə Urumçi hadisələri kimi inkişafın yaşanmaması lazımdır. Bunun üçün də Pekinin uyğurların təməl insani haqlarını vermə və uyğur şəxsiyyətini qoruma nöqtəsində tərəddüd etməməyi lazımdır. Çinin 1949-cu ildən günümüzdə qədər Sincan bölgəsində tətbiq etdiyi siyasətlər bir bütün olaraq qiymətləndirildiyində, uyğurların siyasi, ictimai və iqtisadi baxımdan bir ayrışikliyə məruz tutulduğu və bərabər vətəndaşlar olaraq görülmədiyini aydın olmaqdadır. Uyğur türklərinin qarşılaşdığı problemlərin başında uyğur dilinin bölgədə gedərək əhəmiyyətini itirməyi problemi vardır. Pekin "iki dilli təhsil" kampaniyası çərçivəsində bütün azlıq məktəblərində çin dilini məcbur hala gətirmişdir. Şərqi Türküstanda dini azadlıqlar önündəki məhdudiyyətlər hələ də davam etməkdədir. Şərqi Türküstanda daxilində məscid girişlərinə dövlət məmuru, şagird, partiya üzvləri ilə təqaüdcü məmurların girə bilməyəcəkləri istiqamətində elanlar asılıb və məscidə gediş-gəlişləri camaat içərisindəki kəşfiyyat işçilərinin möhkəm bir şəkildə nəzarət edilir. Ramazan ayında dövlət məmuru və şirkət işçisi uyğurların oruc tutub tutmadıklarını nəzarət etmək üçün su təklif edirlər. Eyni zamanda Quran təhsili başda olmaq üzrə uşaqlara hər cür dini təhsil vermək qadağan edilmişdir. 2012-ci ildə Ramazan ayında da məmurların və tələbələrin oruc tutmağı və məscidə getmələri qadağan tətbiqi davam etmişdir.

Şərqi Türküstanda xüsusilə son illərdə artan digər bir çətinlik də Türk-İslam əsərlərinin sistematik bir şəkildə məhv edilməsidir. Uyğurların daha çox sıxlıqda yaşadığı ənənəvi və tarixi səmtlər, prospekt keçirmək və ya zəlzələyə dayanıqlı müasir binalar inşa etmək bəhanəsiylə sökülür, buralarda məskun salan uyğurlar zorla yerlərindən köçürülərkən yeni inşa edilən binalarda çinlilər yerləşdirilir.

Türkiyənin Çinlə yaxınlaşmaq istəməsi siyasi və iqtisadi iki təməl gözləmə üzərinə inşa edilmişdi. Bunlardan ilki Ankaranın özünümaralandıran beynəlxalq

məsələlərdə Çindən dəstək alma gözləntisidir.¹⁰⁷ Halbuki Çin, əlaqələrin sıx olaraq seyr başladığı 1980-ci illərdən etibarən Kipr, Ege, PKK problemləri ilə 1990-cı illərdə ortaya çıxan QarABAğ, Bosniya, Kosovo problemlərində heç bir surətdə türk tezislərinə dəstək verməmişdir. Üstəlik Ankara və Pekin, Ərəb baharı ilə 2011-ci ildən sonra ortaya çıxan dövrdə xüsusilə Suriya mövzusunda ayrı düşmüşlər. Çin Rusiya və İranla birlikdə Suriyadakı Baas rejimini dəstəkləməyə davam etmişdir. Türkiyənin Asiya ölkələri və xüsusilə Çinlə etdiyi ticarətdə 80% nisbətində davamlı fərq yaratması struktur bir problemə işarə edir. Çin və digər Şərqi Asiya ölkələri edilən ticarət, sektoral səviyyədə çox ətraflı bir şəkildə analiz edilməli və daha az ticarət açıq verəcəyimiz bir strategiya inkişaf etdirilməlidir. Ticarət fərqi balanslaşdırmaq üçün düşünülmən Çinli firmaların Türkiyədə sürətli qatar, nüvə stansiya və dağ-mədən investisiya kimi layihələr yaxşı etüd edilməlidir. Əvvəlcə texnologiya ağırlıqlı Çin sərmayələrinin Türkiyəyə texnologiya transferi reallaşdırması və orta q istehsal etməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. İkinci olaraq dünyada çox məşhur bir problem halına gələn immiqrant çinli işçi probleminin Türkiyədə də yaşanmamağı üçün tədbir alınması lazımdır. Çin hökuməti xarici sərmayələrdə mümkün qədər çinli işçi, texnik və mühəndisin məşğulluq edilməsinə səy edir. Buna görə dünyanın bir çox ölkəsində on minləri aşan çinli işçi köçü mövcuddur. Bunların böyük qismi çalışdıqları layihələr bitdiyində Çinə dönmək yerinə o ölkədə qalması seçim edirlər. Qırğızıstan, Monqolustan kimi Orta Asiya ölkələri hətta Cənub-Şərqi Asiya və Afrika ölkələri çinli immiqrantlardan olduqca şikayət edirlər. Çinin Şərqi Türküstan mövzusunda bəzi müsbət addımlar atmağa başladığı görülməkdədir. Urumçi-İstanbul təyyarə səfərlərinin başlaması, türk səlahiyyətlilərin tez-tez bölgəni ziyarət etməsi və Urumçidə Türk sənaye bölgəsinin qurulması istiqamətində hazırlıqlar edilməsi müsbət hadisələrdir. Bununla birlikdə uyğurların siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə yaşadığı problemlər hələ həll edilə bilməmiş deyil. Ankara bu

---

¹⁰⁷ "China, Turkey Should Strengthen Cooperation, Says Chinese Vice-Premier" People's DABly 21 Şubat 2007 http://english.people.com.cn/200411/19/eng20041119_164394.html

problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində konstruktiv bir şəkildə cəhdlər etməkdə davam etməlidir.¹⁰⁸

Tayvan probleminə nəzər salsaq, Türkiyə birbaşa təyyarə səfərlərinin başlaması və vizaların aradan qaldırılması mövzusunda Çinin etirazlarını mütləq aşmalıdır. Dünyanın 26-cı böyük iqtisadiyyatı olaraq Tayvan "Chinese Taipei" adıyla APEC üzvüdür və olimpiadalar kimi bir çox beynəlxalq fəaliyyətdə rəsmən təmsil olunur. Çinin Tayvan mövzusunda ABŞ, Almaniya, Yaponiya, Cənubi Koreya kimi ölkələrdən istəmədiyi şərtləri Türkiyəyə qarşı irəli sürməsi, ikitərəfli əlaqələrin gəldiyi nöqtə etibarilə qəbul edilə bilər bir vəziyyət olmayacaq.

Son olaraq, ikitərəfli əlaqələrdə əsas həlledici olan və strategiyanı inkişaf etdirən tərəfin kim olduğu yaxşı analiz edilməlidir. Əlaqələrin ümumi seyrinə baxıldığında həm siyasi, həm də iqtisadi olaraq Çinin təyin olunmuş çərçivə içərisində irəlilədiyi görülməkdədir. Çin siyasi və iqtisadi olaraq Türkiyəyə görə dünyada çox daha çox ağırlığı olan bir ölkədir. Bu səbəbdən əlaqələrdə Çinin Türkiyəyə görə daha təyin edici olması qaçınılmazdır. Ancaq ikili əlaqələrdə Türkiyənin tarazlığı bir şəkildə təmin etməyi lazımdır. Ankara inkişaf etdirəcəyi qarşı strategiyalarla Çinlə əlaqələrin daha çox öz çıxarları istiqamətində inkişafını təmin etməlidir. Əks təqdirdə Çin ikitərəfli əlaqələrin inkişafından ən çox faydalanan tərəf olaraq qalmağa davam edəcək.

---

¹⁰⁸ <http://www.ataum.gazi.edu.tr/pdf/turkiye-cin-halk-cumhuriyeti-iliskilerinde-dogu-turkistan-sorunu-1236245932.pdf>

NƏTİCƏ

Türkiyə yerləşdiyi coğrafi mövqe etibarilə strateji əhəmiyyətə sahib olan bir ölkədir. Regional güc olmaqdan başqa, Türkiyə qonşuları ilə yaxşı əlaqələrdə olmaq, onlarla problemlərini danışıb həll edə bilmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək istəyir. Bunun üçün son 10 ildə "qonşularla sıfır problem" adı altında strategiya inkişaf etdirildi. Ənənəvi Türk xarici siyasətini nəzərdən keçirib, yeni bir yanaşma sınağı olan bu layihə, bəzi tətbiq səhvlərilə hədəfindən uzaqlaşaraq xarici siyasətdə yeni bir yol, sınaq ehtiyacı ilə qarşı-qarşıya qaldı. AKP hökuməti özünə olan güvənin gətirdiyi rahatlıq ilə hərəkət etdiyindən, xarici siyasətdə düşdüyü mövqeyi bilmədi. Vəziyyətin fərqi varanda da iş işdən keçmiş oldu. Bu özünə inam rahatlığı içərisində, "qonşularla sıfır problem" strategiyasını birdən, "sıfır qonşu" iflasına doğru sürükləndi.

Türkiyənin hakim Ədalət və İnkişaf Partiyasının Baş Məclisinin iclasında ölkənin yeni prezidenti seçilmiş Ərdoğan AKP başqanlığına namizədin hazırkı xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlunun olduğunu açıqlayıb. O bildirib ki, partiyanın qurultayında başqan seçiləcəyi təqdirdə Türkiyə respublikasını 62-ci hökumətinin baş nazirliyinə də namizədləri Əhməd Davudoğlu olacaq.

Ərdoğan elə həmin iclasda gələcək baş nazirin üzərinə öhdəliklər qoyub. Bildirib ki, hökumətin Davudoğlunun idarəçiliyi ilə də prinsipliyyətini qoruyacağına inanır və paralel yapı ilə mübarizədə dABm onun yanında olacaq.

Bəs Əhməd Davudoğlunun rəhbərlik edəcəyi hökumət Türkiyəni irəli apara biləcəkmiki? AKP-nin ideoloqlarından biri kimi tanınan Davudoğlu ölkəsinin xarici siyasətini müəyyənləşdirən əsas simalardandır: O, son illərdə Türkiyənin ən populyar xarici işlər nazirlərindəndir. Partiyanın həyatında, strukturlarında ciddi dəyişikliklər olmayacaq. Ola bilər ki, AKP elitasında hansısa şəxslərin yeri dəyişsin. Çünki Ərdoğan iqtidarının xarici siyasətini müəyyənləşdirən bir adam kimi, partiyanın və hökumətin rəhbərliyinə gəlir. Bu çox ciddi məsələdir. Son illər xarici siyasətdə Türkiyə çox riskli addımlar atıb. İndi əsas sual da ondan ibarətdir ki, xarici işlər naziri olaraq atdığı riskli addımları, baş nazir olaraq ata biləcəkmiki?"

AKP-nin ideologiyasında islam faktoru böyük rol oynayır. İsrailə, müsəlman ölkələrinə münasibətin dəyişməsi, bütün bunların hamısı Davudoğlunun müəllifi olduğu konsepsiyanın təzahürləridir. Türkiyənin xarici siyasəti riskli siyasətdir. Türkiyənin ənənəvi rəqiblərini, yumşaq desək, xarici təhlükə mənbəyi siyahısından çıxartmaq, orada Yunanıstanı, Ermənistanı, Rusiyanı, ərəb ölkələrini yaxın tərəfdaş kimi tanımaq, İsraili strateji müttəfiq elan etmək əvəzinə təhlükə mənbəyi siyahısına daxil etmək, bu konseptual dəyişmələrdir. Rəsmi Ankaranın xarici siyasəti ona son illər Orta Şərqdə daha böyük problemlər yaradıb. Türkiyə ritorik olaraq xarici siyasətdə güclənir, amma Orta Şərqdə heç bir prosesdə iştirak edə bilmir. Gələcəkdə bu konsepsiyanın müəllifi bunu necə icra edəcək bilinmir. Onun konsepsiyasında ciddi səhvlər var. Ermənistanla Türkiyənin münasibətləri yoxdur, bunu sıfıra endirmək istəyir. Suriya ilə Türkiyənin münasibətləri tarixən çox pis olub. İraqın ərazisindən PKK daim Türkiyəni təhdid edir. Bu ölkələrlə sıfır münaqişə üçün atılan addımlar fiaskoya uğradı.

Türkiyə yaxın gələcəkdə iki böyük çətinliklə üzləşəcək. Birincisi, indiki siyasəti davam etdirsələr, Türkiyə ətrafından daha çox təcrid olunacaq. İkincisi, Türkiyənin daxilində ideoloji qütbləşmə bir qədər də dərinləşəcək. Xarici siyasət ərəb dünyasına yönəldikcə, daxildə də fikir ayrılığı get-gedə artacaq. İslam amilinə dayaqlanıb xarici siyasəti aparmaq və ölkədəki fikir ayrılıqlarını nəzər almamaq yanlış siyasətdir. Ərdoğan "balkon danışıması"nda maraqlı bir məqama toxundu. O dedi: "Bu seçimdə hər kəs qazandı, heç kim uduzmadı. Bütün Türkiyə, Bosniya, Şam, Yəmən qazandı". Bir türk ölkəsinin adını çəkmədi. Qırğızıstan prezidenti yanında dura-dura onun da adını çəkmədi. Niyət belədir ki, ancaq ərəb dünyası ilə maraqlanırlar. Türkiyə yaxın illərdə böyük təhlükələrlə üz-üzə qalacaq. Bunun nümunəsini Suriyada, İraqda, Suriyada gördük. Düzdür, mümkün deyil ki, Türkiyə Kiprlə, Azərbaycanla əməkdaşlığı soyutsun. Amma onlar yalnız və yalnız ərəb ölkələrinə yönəlirlər.

Bu gün Ərdoğanın xarici siyasətdə uğursuzluqlarının səbəbkarı da bilavasitə Davudoğlu sayıla bilər. İlk əvvəllər Davudoğlunun memarlığında Avropa Birliyinə daxil olma kursunu israrla aparan Ərdoğanın bu kursu daha sakit və ardıcıl aparması

zəruri idi. AB-də təbii ki, Türkiyəni istəməyən qüvvələr var, ancaq mənəcə, Türkiyə bu quruma daha çox ehtiyac duyur. Ən əsası da buraya daxil olmasa belə, Avropa standartlarını əsasən mənimsəməsi baxımından vacib idi. Əvəzində Türkiyə məhz xarici siyasətdə ideoloji prinsiplərdən çıxış etməyə üstünlük verdi və bunu Yaxın Şərqdə tətbiq etməyə çalışdı. Avropanın da Türkiyə ilə münasibətdə çəkindişi məqam məhz bu idi.

Türkiyənin xarici siyasətində macərəçılıq amili o qədər yüksəkdir ki, qardaş ölkə hətta ən zəif vaxtlarında belə, sahib olduğu imkanları ard-arda itirməyə başlayır. Opponentlik etmək istəyənlər Rusiya, Ermənistan, Suriya, Misir, İsrail, Ərəb neft dövlətləri, Qafqaz, Orta Asiya coğafiyasında Türkiyənin təsir gücünü və yerini tapmağa çalışsınlar. Əhməd Davudoğlunun Konyada seçki ərəfəsindəki bir çıxışını dinləyəndən sonra bu optimist macərəçılığı heyrətləndirdi və Ərdoğanın öz seçki kampaniyasında bu poetik mülahizələri necə tərənnüm etdiyi sezilirdi. İsrail doqquz vətəndaşını öldürür, İŞİD 49 diplomatını aylarla girov saxlayır, səsi çıxmır.

Bəziləri isə hesab edir ki, Əhməd Davudoğlu AKP hökumətində ən zəif siyasi fiqurlardan biridir. Onun xarici işlər nazirliyi dövründə Türkiyə xarici siyasəti bir sıra prinsiplərlə, məsələn qonşularla "sıfır problem" siyasəti və buna bənzər digər proqramlarla çıxış etdi. Amma bu siyasətlərin heç biri özünü doğrultmadı. Əksinə, qonşularla problemlər daha da genişləndi.

Davudoğlu çox itaətkar və müti bir şəxs olduğu üçün Ərdoğan ona üstünlük verib. Referendumadək ona elə bir itaətkar baş nazir lazımdır ki, faktiki olaraq yenə də hakimiyyət prezident səlahiyyətlərini icra edən Ərdoğanın əlində olsun. Yəni, səlahiyyətlərini Davudoğlu vasitəsilə özündə saxlamaq istəyir.

Türkiyə-ABŞ əlaqələri, Avropa Birliyi ilə əlaqələr və xüsusilə Çin, İran, Rusiya ilə olan əlaqələr belə hədəflərindən azaraq içindən çıxılmaz bir vəziyyətə gəldi. Türkiyə dövləti olaraq tarixi təcrübəsi və domen genişliyi göz qabağında saxlanıldığından, AKP iqtidarı xarici siyasətdə seçimlərini azaltmış, hətta tək variant seçimi ilə səhv yola düşmüşdür. Suriya siyasəti buna verilə biləcək ən gözəl nümunədir. Türkiyə dövlət olaraq böyük bir potensiala sahibdir. Amma AKP iqtidarı bu potensialı qiymətləndirə bilməyərək, bu potensial heç etdi. Hakimiyyətin bu

tutumuna baxmayaraq Türkiyənin mövcud potensialı, varlığını davam etdirməkdədir. Bu varlıq gələcək üçün bir ümidir. Türkiyə yenidən qurulan bir xarici siyasət ilə mərkəz ölkə olmağa namizəddir, hətta bölgədə sülhü təsis edə bilən ölkələrin başında gələcək. Orta Şərqdə, Qafqazda yaşanan bu gərginliklər, döyüşlər, Türkiyənin regional güc olması ilə zamanla rəlsinə oturacaq və sülh hakim olacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Kitablar

1. Elşən Nəsibov “ABŞ və Türkiyənin Qafqaz gosiyasi regionunda strateji maraqları və Azərbaycan Respublikası” monoqrafiya / elmi red. S. M. Qəndilov. - Bakı : Çıraq, 2006
2. “Foucault’s Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus”, 5-ci cild, N2
3. Amberin Zaman “ Azerbaijan looks to Ankara” , The Middle East, N123, 1992 iyul
4. Allison Roy “Military Forces in the Soviet Successor States”, London, Adelphi Paper N280
5. Liz Fuller “ Azerbaijan Float Principles for Karabakh peace settlement, RFERL, <http://www.rferl.org>, 2008
6. Carol Migdalovitz. Turkey: Selected Foreign Policy Issues and U.S. Views. CRS Report For Congress. (August 29, 2008)
7. Efrahim Inbar, “Israeli-Turkish Tensions and Beyond,” *Israel Journal of Foreign Affairs* Vol 4 No 1 (2010)
8. Avi Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World* (London: Penguin Books, 2001),
9. Marc Pierini, “Europe and Turkey: Still Talking?,” *European Voice* , 17 October 2013
10. L. G. Martin ve D. Keridis (der.), *The Future of Turkish Foreign Policy* , Massachusetts, The MIT Press, 2004
11. Ariel Cohen, “Europe’s Strategic Dependence on Russian Energy”, The Heritage Foundation, Background, No. 2083, 5 november 2007
12. Gareth M. Winrow, “The Southern Gas Corridor and Turkey’s Role as an Energy Transit State and Energy Hub”, *Insight Turkey*, Cild: 15, Sayı: 1, 2013

13. Gareth Winrow, Turkey, Russia and the Caucasus: Common and Diverging Interests, Chatham House, Briefing Paper, Noyabr 2009
14. Bacık ,Gökhan.“The Limits of An Alliance: Turkish-Israeli Relations Revisited.” Arab Studies Quarterly Vol 23 No 3 (2001)
15. Davudođlu, Ahmet. Stratejik Derinlik, Küre Yayınları. İstanbul, 2009, 34.basım
16. Hurç, Yakup. Türkiyenin Karabağ Politikası, Kahramanmaraş İmam Üniversitesi, Tarix Fakültesi, 2008.
17. Oran, Baskın. Türk Dış Politikası, II Cild, İstanbul, 2001, I basım
18. Aydın, Mustafa “Turkish Policy toward the Caucasus”
19. Aydın, Mustafa “Azerbaycn, Türkiye-Ermenistan anlaşmasının neresinde?”
20. Demirağ ,Yelda “Türkiye- Gürcistan ilişkileri”
21. Ergun, Ayça “Türkiye- Azerbaycan ilişkileri” Ankara, Nobel Yayınevi 2007
22. Aydın, Mustafa. Kafkasya ve Orta Asya ile İlişkiler, Editor, Baskın Oran. Türk Dış Politikası. Cild 2, 1980-2001. Dağı, İhsan. Azerbaycan’ın Tercihi Rusya mı, Türkiye mi?, Zaman, 21.04.2009.
23. Kamer Kasım “The Nagorno Karabakh Conflict: From its inception to peace process” Armenian studies 2001, II cild
24. Kalafat, Yaşar, Araz Aslanlı. “Türkiye Azerbaycan İlişkileri.” içinde Türk Dış Politikası. Editör İdris Bal.
25. E. Fuat Keyman ve Ziya Öniş, “Turkish Politics in a Changing World”, İstanbul Bilgi University Publications, İstanbul, 2008
26. Davutođlu, Ahmet, “Turkey’s Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007”, Insight Turkey, Vol. 10, No. 1, January-March 2008.
27. Sedat LAçıner “Türk dış politikası” Ankara 2009
28. Ali Balcı, Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar, İstanbul, Etkileşim Yayınları, 2013

29. Yetim, Mustafa ve Kalaycı, Rıdvan (2011), Türkiye İnan İlişkileri: Sıfır Sorun mu? Nükleer Sorun mu? Akademik Ortadoęu, 5(2)
30. Uzgel, İlhan - Duru, Bülent(der), AKP Kitabı - Bir Dönüşümün Bilançosu, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2009.
31. Arı, Tayyar. "Gazze Sonrası İsrail'de İç Dinamikler ve Barış Süreci." *Ortadoęu Etütleri* (2009): s. 83 98
32. İlter Türkmen," Türkiye Cumhuriyeti'nin Ortadoęu Politikası "(İstanbul: BİLGESAM Yayınları, 2010)
33. Çaęrı Erhan ve Ömer Kürkçüoęlu, "Orta Doęu ile İlişkiler: İsrail'le İlişkiler,"
34. Aras, Bülent. "Turkish Foreign Policy and Jerusalem: Toward A Societal Construction of Foreign Policy." *Arab Studies Quarterly* Vol 22 No 4(2000)
35. Faruk Sönmezoęlu. XXI yüzyılda Türk dış politikasının analizi. İstanbul 2012
36. Ertan Efeçil, Rıdvan Kalaycı. Dış politika teorileri bağlamında Türk dış politikasının analizi. I cild. İstanbul. 2012
37. ÇAYHAN, Esra; "Türkiye'de Siyasal Partiler ve AB", Düünden Bugüne AB, Der. Beril Dedeoęlu, Boyut Yay., İstanbul, 2003
38. Ayca Akdeniz, "EU-Turkey Relations: Towards a Constructive Re-Engagement?," TESEV, Foreign Policy Programme, 2013
39. Şerif Mardin, 'Ideology and Religion in the Turkish Revolution', *International Journal of Middle East Studies*, Vol.2, No.2
40. Tareq Y. Ismael ve Mustafa Aydın (der.), *Turkey's Foreign Policy in the 21st Century: A Changing Role in World Politics*, Burlington, Ashgate, 2003,
41. Fatih Özbay, "Türkiye'nin Rusya Politikası 2012", Burhanettin Duran, Kemal İnat, Ufuk Ulutaş (ed.), *Türk Dış Politikası Yıllığı 2012*, (Ankara: SETA Yayınları, 2013)
42. İşyar, "Türkiye-Rusya İlişkileri: Günümüzde 'Doęu-Batı Rekabetinin' Yeni Kırılma Noktası (2009-2013)
43. Füsün Türkmen. Türkiye-ABD ilişkileri. İstanbul 2012

İnternet resursları və məqalələr

44. Eldar Cəfərov “Müasir dövrdə Türkiyə- ABŞ münasibətləri nin siyasi tərəfləri”<http://static.bsu.az/w8/Tarix%20ve%20onun%20problem/2013%20%20%201/seh.160-166.pdf>

45. Eldar Cəfərov “Türkiyə- İran münasibətləri ABŞ-ın xarici siyasət kontekstində”

<http://static.bsu.az/w8/Tarix%20ve%20onun%20problem/2014%20%204/seh.165-172%20eldar%20ceferov.pdf>

46. Türkiyə-Rusiya Federasiyası ticarət və iqtisadi münasibətləri, mart 2006,<http://deik.org.tr/ikili/2006320171854Rusya-ikili-Mart2006.pdf>

47. “Azərbaycan Türkiyə üçün ən önəmli strateji tərəfdaşdır.” Erişim tarixi 12.06.2009, <http://www.anspress.com/nid119191.html>

48. “Türkiye Geriye, Azerbaycana Gayıtdı.” Yeni Müsavat, 14.04.2009.

49. Türk dış politikası yıllığı 2011. İstanbul 2012

50. AKDİŞ, Muhammet; “Türkiye-AB İlişkileri / Gümrük Birliği ve Tam Üyelik”, <http://makdis.pamukkale.edu.tr/TR-AB.htm> (20.03.2006)

51. <http://europa.eu.int>, Avropa İttifaqı rəsmi internet səhifəsi

52. <http://europarl.eu.int>, Avropa Parlamenti

53. BİRESSELİOĞLU, Mehmet Efe : “Changing Dynamics in the Turkey-Iran Relationship”, Balkananalysis. com, 04.11.2010, <http://www.balkananalysis.com/turkey/2010/11/04/changing-dynamics-in-the-turkey-iran-relationship/> 12.07.2012

54. Kamer Kasım “Turkey’s foreign policy towards the Russian federation” I cild, N1-2, http://azerbABjan.az/News/news_e.html?lang=en&did=2008-03-15

55. Bülent Aras, “Azerbaycan ile Yeniden,” Sabah, 01. 07. 2009; “Azərbaycan Türkiyə üçün ən önəmli strateji tərəfdaşdır,” Erişim tarixi 12.06.2009

56. MERT O. 2004: Türkiyə’nin Kafkasya Politikası və Gürcistan, İstanbul

57. Турция и Грузия упрощают правила пересечения границ – МИД,<http://newsgeorgia.ru/politics/20110212/213730960.html>, 03.07.2011

58. Ermeni asıllı Türk vatandaşı AKP'den aday,
<http://www.hyetert.com/haber3.asp?AltYazi=Haberler%20\>%20Güncel&Id=26422&DilId=1>, (17.05.2007)
59. Hürriyet (24.04. 2009).
60. Protokolların mätnləri üçün:
<http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?154f9f6d-10d8-444a-b81c-3d28e6f3a92f>
61. Sessiz diplomasi dönemi, Radikal (26.04.2010)
62. Mehmet Ali Birand. Gizli görüşmelerde kim kimi aldattı? Hürriyet (03 aprel 2010)
63. Bilhan, Murat,“Türkiye'nin Ortadoğu Politikası Nedir? Ne Olmalıdır?” http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/turkiyenin_ortadogu_politikasi_nedir_ne_olmalidir_266c9ce9-fc79-4039-89f8-88cd7654fafe.pdf, (16.12.2014)
64. Erdurmaz, Ali Serdar,“Libya ve Kaddafi Sonrası Dönem, Asıl İş Şimdi Başlıyor”,http://www.academia.edu/1192443/Libya_ve_Kaddafi_Sonrası_Dönem_Asıl_İş_Şimdi_Başlıyor,(14.12.2014)
65. “Chinese President Meets Turkish Parliament Speaker” People's DABly 18 Şubat 2007http://english.people.com.cn/english/200004/20/eng20000420_39287.html
66. “Turkish President Meets China's CPPCC Chairman” People's DABly 2 Şubat 2007http://english.people.com.cn/200105/02/eng20010502_69147.html
67. “Çin Başbakanı Ankara'da” Hürriyet 31 Mart 2007<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=65927>
68. “China, Turkey Should Strengthen Cooperation, Says Chinese Vice-Premier” People's DABly 21Şubat 2007
http://english.people.com.cn/200411/19/eng20041119_164394.html
69. KARACASULU, Nilüfer; “Türk Dış Politikasında İran”, Uluslararası IV. Türk Dış Politikası Sempozyum Tebliği : Yeni Dönemde Türk Dış Politikası, Ed. Osman B. Dinçer ve öte., Ankara, USAK (Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu), Şubat 2010